

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NURAY MƏTLƏB qızı MAHMUDOVA

**“ALMAN DİLİNİN ONOMASTİK VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN
STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ”**

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (alman dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

X.S.Əsgərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. ALMAN DİLÇİLİYİNDƏ ONOMASTİKA PROBLEMİ.....	8-35
1.1. Onomastika və onun inkişaf tarixi	8-20
1.2. Alman dilində onomastik vahidlərin tədqiqi	20-35
II FƏSİL. ALMAN DİLİNDƏ ONOMASTİK KATEQORİYALAR	36-66
2.1. Alman dilində antroponimika	36-51
2.2. Alman dilində toponomastika.....	51-66
NƏTİCƏ.....	67-68
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	69-75

GİRİŞ

Dünyanın bütün məlum dillərində adlar və ya xüsusi adlar adlı xüsusi leksik vahidlər var ki, onların məqsədi şəxslərin, insan qruplarının, ailələrin, yerlərin, təpələrin, dağların, çayların və heyvanların, habelə əşyaların və qurumların və s. fərdiliyini təyin etməkdir. Onomastika və ya onomalogiya adlanan, adların tədqiqi ilə məşğul olan bu elm sahəsi sadəcə dilçiliyin alt sahəsi deyil, həmçinin elmi tədqiqatda ənənəvi filologiyadan başqa bir sıra digər elmlərlə də əməkdaşlıq edən bir sahədir.

Tədqiqat obyektini kimi onomastikada adlara heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Onomastikaya maraq linqvistik və ya fəlsəfi, tarixi və ya müasir, nəzəri və ya praktiki, hüquqi və ya siyasi, etnoqrafik və ya dini ola bilər. Bu halların hər birində diqqət bir və ya bir neçə dilə, onların ailəsinə köklənə bilər.

Onomastika və ya onomalogiya, ümumi adlar və ya apelyativlərdən fərqli olaraq, sözlərin hər hansı bir xüsusi ad formasının elmi tədqiqi deməkdir. Burada əsas diqqət hər biri çox mürəkkəb diferensiasiyaya malik olan şəxs və yer adları üzərində cəmləşir. Lakin təsnif edilməsi bəzən çətin olan heyvanların adlarından əşyaların adlarına kimi çoxsaylı digər kateqoriyalar da mövcuddur. Bir çox elmlər adlara maraq göstərdiyindən və öz ehtiyaclarına uyğun olaraq adlardan istifadə etdiyindən onomastik tədqiqat fənlərarası bir elm sahəsi kimi tanınır. Ənənəvi olaraq dilçilik (etimoloji və morfoloji izahat) və tarix (adların sosial funksiyası) ön plandadır, lakin psixologiya (adların seçimi), coğrafiya (ad və yer arasındakı əlaqə), hüquq (adların hüquqi funksiyası) və ya ədəbiyyatşünaslıq kimi çoxsaylı digər elmlər də xüsusi adların tədqiqi ilə intensiv məşğul olur.

Friedhelm Debus qeyd edir ki, “onomastika adlar tarixi kimi ənənənin tarixi dərinliyinə görə özünəməxsus mənbə dəyərinə malik olan ilk növbədə linqvistik bir elmdir. Buna görə də tədqiqat nəticələrimiz digər fənlər (məsələn, məskunlaşma tarixi, arxeologiya və ya iqtisadiyyat) tərəfindən də məmnuniyyətlə istifadə olunur. Onomastika uzun ənənələrə malik olan nəzəriyyə və praktikadan ibarət canlı bir elmdir.”

Tanınmış dilşünas Ernst Eichler qeyd edir: “Onomastik tədqiqatlarla sinxron və diaxron şəkildə məşğul olan yalnız ənənəvi filologiya deyil, burada həm də bir çox

digər elmlərlə sıx məzmun və metod mübadiləsi mövcuddur. Bəzi insanlar səhvən bunu yalnız marjinal akademik intizam kimi qəbul edirlər. Adların obyekt sahəsi demək olar ki, sonsuzdur. Adlar linqvistik və ya fəlsəfi, tarixi və ya müasir, nəzəri və ya praktiki, hüquqi və siyasi, folklor və dini cəhətdən əsaslandırıla bilər və bu, həmişə bir dil və ya bütün dil ailəsi ilə əlaqəli ola bilər”.

Mövzunun aktuallığı. Onomastikanın bir elm kimi gənc olmasına baxmayaraq o, dilçi tədqiqatçıların hər zaman maraq dairəsində olmuşdur. Qərb elmi ədəbiyyatında alman dilinin onomastikası çox tədqiq olunmuş və onunla bağlı bir çox tədqiqat əsərləri nəşr edilmişdir. Bu tədqiqat işində alman dilində onomastik tədqiqatların keçdiyi tarixi inkişaf yolu, onomastik vahidlərin alman dilində olan elmi ədəbiyyatlarda tədqiqi, onomastikanın şöbələri olan antroponimika və toponomastikanın təhlili, onların yaranma üsulları, onomastik vahidlər arasındakı əlaqə və fərqlər mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Problemin öyrənilməsi dərəcəsi. Tədqiqat işində onomastika anlayışının qədim dövrlərdən müasir dövrümüzdə qədər olan tədqiqat keçmişinin olduğunu müşahidə edirik. Ümumiyyətlə, alman dilinin onomastik vahidlərinin tədqiqatının 2 mərhələyə ayrıldığını görürük. Birinci mərhələ 1945-ci ilə qədər olan tədqiqatları, ikinci mərhələ isə 1945-ci ildən sonra Almaniya Federativ Respublikasında aparılan araşdırmalarla bağlıdır. Həmçinin, keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasında aparılan adla bağlı tədqiqatlar da xüsusi bir mərhələni əhatə edir. Bu baxımdan bir çox tədqiqatçıların - Ernst Eichler, Friedhelm Debus, Peter Anreiter, Andrea Brendler, Silvio Brendler, Ernest Hansack, Hartvig Kalverkamper, Gerhard Kob, Konrad Kunze, Arne Ziegler kimi alimlərin əsərlərinə istinad edilmiş və onların fikirləri əsasında onomastik şöbələr təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işində müasir ədəbiyyatdan, son dövrlərdə yazılmış dissertasiya və elmi işlərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi alman dilində onomastik vasitələrin tədqiqini və onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd göstərilir:

- alman dilində onomastika problemini, onomastikanın keçdiyi tarixi-inkişaf yolunu şərh etmək və onun tədqiqatı ilə məşğul olan alimlərin fikirlərini əsaslandırmaq;

- alman dilində onomastik vahidlərin tədqiqinin aparılması;
- onomastik vasitələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini təhlili və analizi;
- onomastikanın şöbələrini açmaq;
- antroponimika və toponomika şöbələrinə dair əsaslı nümunələr verməklə onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işini yerinə yetirərkən bir çox tədqiqatlara, xüsusilə də müasir dövrün tədqiqatlarına müraciət edilmişdir. Eyni zamanda, bir məsələyə müxtəlif baxışlar və yanaşmalar qarşılaşdırılmış və ümumi nəticələr əldə edilmişdir. Tədqiqat işində əldə olunan nəticələr xüsusilə adların etimologiyasına dair leksikonların və nümunələrin üzərində aparılan təhlil əsasında əldə olunmuşdur. Magistr dissertasiyasında təsviri, koqnitiv, qarşılaşdırma, ümumiləşdirmə, şərh və empirik metodlara müraciət olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işinin elmi yeniliyini ölkəmizdə alman dilinin onomastik vahidlərinin, onların tarixi inkişaf yolunun və yaranma üsullarının elmi cəhətdən geniş araşdırılmaması ilə izah etmək olar. Magistr dissertasiyasında onomastikanın inkişaf tarixi araşdırılarkən, onomastik vasitələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri məsələsi də kənarda qalmamışdır.

İşin elmi və praktik əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasının alman dilinin onomastik vasitələrinin və onların struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasının həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Onomastikanın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun keçdiyi inkişaf tarixi, yaranma üsulları, struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsi nəzəri cəhətdən maraq kəsb edir. Praktiki əhəmiyyətə gəldikdə isə, bu tədqiqat işi ilə sadəcə dilçilər deyil, geniş kütləni əhatə edən oxucular, bu mövzu ilə bağlı araşdırma aparan tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr müraciət edə bilərlər. Onomastika bir elm kimi ölkəmizdə geniş tədqiq olunsa da, məhz alman dilindəki adların araşdırılması ilk dəfə olaraq bu işdə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil-1 fakültəsinin nəzdində Alman dilinin leksikologiya və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmiş, həmin kafedranın iclasında müzakirə

olunmuş, müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. “Alman dilində onomastik vasitələrin formalaşmasının semantik və tipoloji xüsusiyyətləri” adlı məqalə “Gənc Tədqiqatçıların Elmi Əsərləri” toplusunda nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu. “Alman dilinin onomastik vasitələri və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri” mövzusunda yazılmış magistr dissertasiyası girişdən, iki fəsildən, nəticə və isitfadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də tədqiqat işinin aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti haqqında danışılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri qeyd olunaraq obyekt və predmeti təqdim edilir, mövzu haqqında ümumi-nəzəri məlumat verilir.

“Alman dilçiliyində onomastika problemi” adlanan birinci fəsil iki yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “Onomastika və onun inkişaf tarixi” adlanır. Burada onomastikanın keçdiyi tarixi dövrə nəzər salınmış, alman dilində onomastik vahidlərin tədqiqi araşdırılmışdır.

“Alman dilində onomastik vahidlərin tədqiqi” adlı ikinci yarım-fəsildə onomastik vasitələrin tədqiqatçıların tərəfindən qeydə alınan təsnifatı, aparılan tədqiqatların əhəmiyyətindən söhbət açılır.

“Alman dilində onomastik kateqoriyalar” adlanan ikinci fəsil də iki yarım-fəsilə ayrılmışdır.

Bu fəslin “Alman dilində antroponimika” adlanan birinci yarım-fəslində adından da gördüyü kimi onomastikanın şöbələrindən biri olan antroponimikadan danışılır. Bu yarım-fəsildə şəxs adları, soyadları və müxtəlif obyektlərə verilən adların etimoloji mənası araşdırılmış, adlarla bağlı aparılan tədqiqatlara müraciət olunmuş, tədqiqatçıların fikirlərindən sitatlar verilmiş və onlara münasibət bildirilmişdir.

“Alman dilində toponomastika” adlı ikinci yarım-fəsildə isə toponomastikanın struktur-semantik xüsusiyyətləri haqqında araşdırma aparılmış, onların yaranmasına dair fikir bildirilmiş, nümunələr verilmişdir.

Magistr dissertasiyasının nəticə hissəsində əldə olunmuş yekun fikirlər öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işində 78 elmi ədəbiyyata müraciət olunmuş, Ernest Hansack, Hartvig Kalverkamper, Ernst Eichler, Gerhard Koss, Konrad Kunze kimi tanınmış alimlərin fikirlərinə istinad olunmuş, həmin fikirlər əsasında təhlillər aparılmışdır.

I FƏSİL. ALMAN DİLÇİLİYİNDƏ ONOMASTİKA PROBLEMİ

1.1. Onomastika və onun inkişaf tarixi

Adlar və ya xüsusi isimlər, dünyanın bütün dillərində insanları, insan qruplarını, ailələri, yerləri, dağları və çayları, heyvanları, həm də müəyyən əşyaları və qurğuları ifadə etmək üçün istifadə olunan xüsusi bir söz növü kimi başa düşülür. Xüsusi adların öyrənilməsi sadəcə dilçilik elminin maraq dairəsində olmamışdır. Ənənəvi filologiyadan başqa, bir çox elmlər də adların araşdırılması ilə məşğul olur. Bu isə adların bir obyekt sahəsi kimi, demək olar ki, sərhədsiz olduğunu sübut edir. Bu maraq filoloji və ya fəlsəfi, tarixi yaxud müasir, nəzəri-praktik baxımından hüquqi, siyasi, folklorist, dini ola bilər və bu hər bir halda tək bir dilə və ya bütöv bir dil ailəsinə aid edilir. Adlar dillər arasında inkişaf edərkən bir növ böyüyürlər. Bəzən dilin dəyişmə prosesindən asılı olaraq ondan ayrılır və müvəqqəti inkişafda sabit qala bilirlər. Siyasi və ya demoqrafik hadisələr nəticəsində bir dil məhv olur, digəri isə onun yerini alır. Yəni adlar hər zaman keçmişin şahidləri olaraq qalır, yeni dilə inteqrasiya oluna bilər, eləcə də, muzeylərdə əsər olaraq sərgilənilir. Obyektləri yox olsa belə, adlar kitabələr üzərində və ya arxivlərdə qala bilirlər. Buna görə də adların uzunömürlü olması, insan həyatında vacib yer və funksiya daşması təəccüblü deyildir. Məhz bu əhəmiyyətinə görə də adların araşdırılması, tədqiqi dilçiliyin gənc və geniş sahəsi olan onomastika və ya onomologiya adlandırılan sahəsində özünə yer tapmışdır.

Yunan mənşəli olan onomastika termini, ad haqqında elm anlayışını bildirir. Bu termin yunan dilindəki “onomoziya” terminindən götürülmüşdür və “adla təyin edilmə” mənasını daşıyır. Ümumiyyətlə, hər iki terminin, “onomastika” və “onomoziya”nın kökü də yunan sözü olan “onoma”, yəni “ad” mənasını daşıyan sözdən götürülmüşdür. Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı dilçiliyin bu şöbəsində öyrənilir və tədqiq olunur.

Bu elm müxtəlif dillərdə və cəmiyyətlərdə adların əmələ gəlməsinin bütün formalarına, etimologiyasına baxılaraq tədqiq edilir, onların mənasını, tarixini, inkişafını və cəmiyyətlərə təsirini araşdırmağı hədəfləyir [75, s. 6-7]. Onomastikanın bir elm sahəsi olaraq ortaya çıxması isə XIX əsrə təsadüf edir. Bir çox mənbələrdə

onomologiya yeni bir elm sahəsi kimi xarakterizə olunsa belə, onun tarixi köklərinin hələ 5-6 min əvvələ, qədim Misirə gedib çıxdığına rast gəlirik. Qədim misirlilər papiruslarda qeyd olunan yazılarda fironların adlarını digər bütün sözlərdən fərqləndirmək üçün qırmızı rəngdə yazmış və xüsusi ad həlqələrinin içərisində qeyd eləmişlər [73, s. 155-161]. Araşdırmaçılar bunun daha çox tanrı və hökmdarların adlarına hörmət əlaməti olaraq meydana çıxdığı, lakin buna baxmayaraq, yenə də xüsusi adların qədim insanlar tərəfindən diqqətə alınması ilə bağlı bir göstərici olduğu qənaətinədəirlər.

Akkad və Aşşur mixi yazılarında, həmçinin, Çin dilində və daha sonra yunan və latın əlifbalarında xüsusi adlara diqqət çəkmək üçün bir çox göstəricilərdən, əsasən də üfüqi və şaquli xətlərdən istifadə edilmişdir [73].

İncilin ən qədim hissəsi olan Yaradılış - 2:19 və 2:20-də belə qeyd olunmuşdur: “Rəbb, Tanrı torpaqdan vəhşi heyvanları, göydəki qanadlı məxluqları yaratdı; onları insanın (Adəmin) yanına gətirdi ki, necə adlandıracağını görsün. İnsan canlılara nə ad verirdisə, onlar elə də adlanırdı. Beləliklə, insan bütün ev heyvanlarını, göydəki qanadlı məxluqları və bütün vəhşi heyvanları adlandırdı” [2].

Adlara elmi yanaşmanın kökləri, bir çox elm kimi, qədim Yunanıstana gedib çıxır. Corc Stevarta görə, əsasən yer adlarını sadalayan və izah edən “Ad kitabları” yüksək populyarlıq qazanmışdır [70, s. 1-10]. Sostratosun çaylar haqqında bir neçə kitab yazdığı məlumdur və onlardan “Çaylar haqqında ikinci kitab”ı günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Timateos Gasayos tərəfindən yazılmış “Çaylar haqqında on birinci kitab” və ya Dekillosun “Dağlar haqqında üçüncü kitab”ı da o dövr üçün qeyd olunan kitablar arasındadır. Ancaq bütün bunlar yalnız bəzi dəlillərlə əsaslandırılır və onomologiyanın ayrı bir elm sahəsi olaraq mövcud olduğu anlamına gəlmir. İki böyük qrup ayrılmışdır: mifologiya və fəlsəfə. Elmin universallığı onun tərkib hissələrinin doktrinaları, onun tərbiyəçiləri arasında kəskin ayırıcı xətlər çəkməmişdir, istər riyaziyyat, astronomiya və ya qrammatika olsun, istərsə də, Aristotel, Demosfen, Platon, Sokrat, Tales və digər “Yunan filosofları”nı nəzərə alsaq, onların hamısının eyni problemlərlə maraqlanmadığını görürük. Onlardan biri görkəmli riyaziyyatçı, digəri ritorik olaraq şöhrət qazandı, üçüncüsü stilistikada böyük işlər gördü. Platonun isə onomologiyada

davamlı nailiyyətləri vardır. Onun “Kratilos” əsərində baş tutan dialoqu hələ də onomologiyanın ən vacib əsərlərindən biri hesab olunur. Stevart Pseudo Plutarxın adlar haqqında 25 esse yazdığını da qeyd edir, lakin təəssüf ki, onlardan heç biri dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır [70].

Markus Terentius Varro - Roma İmperiyasının ən böyük polifistoru, eramızdan əvvəl I əsrdə elmləri sistemləşdirmiş və onları yeddi azad hissəyə ayırmışdır: qrammatika, ritorika, dialektika, hesab, həndəsə, astronomiya və musiqi. Bu, o vaxtdan bəri “Yeddi liberal sənət” termini altında aktual hala gəldi. Dövrünün ən böyük dilçisi olduğu üçün dilçiliyin siyahıda birinci yer tutması təsadüfi deyildi. Roma ailə qruplarını təsvir edən və onların mənşəyini araşdıran ilk dilçilərdən biri olmasına baxmayaraq, onun onomologiya sahəsində etdiyi işlər çox az məlumdur [73].

Roma mənşəli bu sistemləşdirmə orta əsr elm adamları tərəfindən qəbul edilmiş və tətbiq edilmişdir. Onomologiyadan orta əsrlərin heç bir elmində bəhs edilməsə belə, məktəblərin yaranması bu sahədə yeni nəticələr verdi. Nominalizm və realizm arasındakı mübahisələr dilin denotativ qabiliyyətinə yönəldi. Bu baxımdan Platonun ardıcılıları olan realistlər, ümumiliyi fərddən ayrı hesab edir və bu fikri “universalalia ante rem” ifadəsi altında ümumiləşdirirdilər. Materialist yanaşmanı təmsil edən nominalistlər, fərdin tək varlığını müdafiə edir və daha böyük qruplarda ümumiləşdirilməsinin mücərrəd düşüncənin ikinci dərəcəli nəticəsi olduğunu qeyd edirdilər. Daha sadə dillə desək, bu, əvvəlcə hər şeyin yalnız adlar ilə adlandırılması demək idi, ancaq cəmi bir neçə söz olduğu və ad veriləcək şeylərin sayı çox olduğu üçün ümumi isimlər həmin bu oxşarlıqlar əsasında meydana gəldi. Laszlo Deme qeyd edir ki, təbiətdə yaşayan insanlar insanlara və əşyalara “istinad etmir”, onları adlandırır [73].

Onomastikaya marağın hələ min illər bundan əvvəl belə olması özünü miqlərdə, etnogenez əfsanələrdə və ya bədii ədəbiyyatda göstərmişdir. Bunu adlara verilən izahlar və onların etimologiyası sübut edir.

Təxminən XVI əsrdən sonra adlandırma və ya onomastika, xüsusi adların zəngin materiallarını ehtiva edən özünəməxsus bir lüğət janrına çevrilmişdir. Bizə çatan ilk nümunəsi 1537-ci ilə aid olan və “Aliquot nomina propria Germanorum ad priscam

etymological restituta” adlanır. 1544-cü ildə, Bazeldə Ambrosius Kalepinus əvvəllər nəşr olunan lüğətinə “Onomasticon nomenclatorium” əlavə etmişdir. Avropada onomastikaya dair ilk iş “Guide des chemins de France” adı altında 1553-cü ildə nəşr olunan Ch.Estienne əsəri ilə başladı. Corc Vitzel 1540 -cı ildə “Die Taufnamen der Christen deutsch und christlich ausgelegt” başlıqlı “Onomasticon ecclesiae” əsərini yazmışdır. Müasir dilçiliyin başlanğıcı və dialektologiya termininin ortaya çıxması ilə XIX əsrin sonlarına qədər Maqrebdə hələ də az tanınan müasir onomastika ortaya çıxmışdır.

Onomastika çoxşaxəli bir elmdir və əsasən, dilçilik və diskurs təhlili sahəsini əhatə etsə də, tarix, coğrafiya, antropologiya və s. kimi ictimai elmlərin də bir sahəsinə aid edilir. Grimo Mişelə görə, “onomastika xüsusi adların tarixi-filoloji doktrinasıdır” [73].

Onomastika və etimologiyaya verilən müxtəlif təriflər onlar arasındakı əlaqəni aydınlaşdırır. Onomastik tədqiqatlar nisbətən yenidir və adların mənşəyini tapmaq üçün onları etimoloji və tarixi araşdırmalara istiqamətləndirən filologiyadakı işlərdən çox təsirlənmişdir. Etimologiya “bir sözün mənşəyi olan başqa bir köhnə varlıqla əlaqəsinin axtarışı” kimi hesab edilir. Etimologiyada sözlər, yaxud dil vahidləri qohum və ya qonşu dillərin oxşar vahidləriylə tutuşdurulur. Bu qanunauyğunluq əsasında ayrı-ayrı sözlərin milli mənsubiyyəti, keçdikləri inkişaf yolu, fonetikasını və mənə dəyişimləri nəzərdən keçirilir.

Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminologiyası olduğu kimi onomastikanın da terminologiya məsələsi xüsusi araşdırma tələb edir və onun mümkün qədər aydın və birmənalı olması zəruridir. Əgər termin kontekstdən kənarda anlaşılan deyilsə, bu onun birmənalı olduğunu sübut edir. Lakin, çox vaxt buna nail olunmur. Məhz buna görə də, termin kontekstdə işlənildiyi zaman daha da aydın formada vurğulanmalıdır. Bu o deməkdir ki, ehtiyac olmadan yeni və fərqli ifadələrin istifadə olunması, məsələn, ifadəni üslubi baxımdan dəyişmək səhv anlaşılmaya, qarışıqlığa (xüsusilə xarici oxucu və dinləyicilər üçün) səbəb ola bilər. Elmdə ən vacib məsələ gözəl ifadədən daha çox, dəqiq bir ifadənin istifadə edilməsidir. Vilhelm Schmidtin bu mövzuda dediklərinə əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, texniki dilin funksiyası (və ya bəlkə də daha yaxşı

vəzifəsi) ilk növbədə “müəyyən bir mövzu sahəsi üzrə mütəxəssislər arasında optimal ünsiyyət qurmaq” deməkdir.

Başqaları tərəfindən təklif olunan terminologiyanın istifadəsi bəzən alimlər arasında fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, üslubi səbəblərə görə bir ifadəni dəyişmək lazım olduqda və ya bir ifadənin uyğun olmayan bir formada istifadə olunması bu cür problemlərin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Digər bir məsələ də, terminlərin dəyişikliyə uğramasıdır. Belə hallarda, dilçilər tərəfindən terminlər ümumi olaraq qəbul edildiyi zaman, yəni elmi bir fəndə, sabit bir yerə sahib olduqda (onomastikaya coğrafi adların daxil edilməsi kimi) saxlanması məsləhət görülür. Bu baxımdan onomastik şəkilçi kimi ifadələrdə fərqlilik təşkil edir [13, səh 80-82]. Əgər sözün həqiqi mənasından başlansaydı, bu tamamilə səhv olardı (şəkilçiləri adlandırmadığına görə), amma xoşbəxtlikdən bu çox da istifadə edilmir. Bunun əvəzinə onimik (onymic) bir şəkilçi və ya ad şəkilçisi istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Ümumi terminlərin əvəz edilməsinin maraqlı bir nümunəsi rus onomastikasında verilmişdir. Uzun müddətdir ki, bu ifadə rus dilində “şəxs adları” (личные имена), “şəxsi ad mülkü, şəxsi ad xəzinəsi” (именное имущество, именное сокровище) və “ad mülkü, ad xəzinəsi” (именная собственность, именная сокровищница) mənalarına malikdir. Lakin, bu qeyri-müəyyənlikdən uzaqlaşan və bir müddət onomastikanı beynəlxalq istifadəyə uyğun gələn elm, yəni “onomastika”nın adlandırılması mənasında tövsiyə edilir, eləcə də, istifadə olunur [51, s. 288].

Termin və adın oxşarlığına əsasən onomastik modelə görə formalaşan terminə və ada xas olan bir sıra xüsusiyyətləri ayırmaq olar: 1) müəyyən bilik sahəsinə aid olan; 2) onomastik modelə görə terminin formalaşmasının etimologiyasını tez-tez izah edən təriflərin olması; 3) terminin strukturunda xüsusi adın olması ilə dəstəklənən monosemantikaya meyllər; 4) terminin əsasını təşkil edən xüsusi adın deşifrə edilməsi zamanı yaranan obrazlı assosiasiyalardan üstün olan stilistik neytrallıq və ifadə çatışmazlığı.

Xüsusi adlar dilçilik terminologiyasında yaxşı tanınsa da, məhşur mövzu halına gəlməmiş, onilliklər ərzində dilçilər tərəfindən diqqətdən kənarda qalmışdır.

Xüsusi ad ümumi dilçiliyə aid əsərlərdə və kitablarda görünmürdü. Dil formalarının təkamülündə bənzətməyə həsr olunmuş inkişafda, yalnız bir dəfə, yəni morfoloji cəhətdən təhlil edilə bilməyən tək bir söz olaraq xatırlanır. Ferdinand de Sossür belə qeyd edir: “Analoji üzərində nəzarəti olmayan yeganə formalar, əlbəttə ki, heç bir təhlilə və buna görə də elementlərinin şərh edilməsinə imkan verməyən xüsusi adlar, xüsusən də yer adları kimi təcrid olunmuş sözlərdir”.

Strukturalistlər “qlobal dil oyununa girmədən bir işarəni tanımaq və ya anlamaq mümkün olmadığını” iddia edirlər [73]. Başqa sözlə desək, diskussiyada istinad etdikləri qeyri-dilçi varlıqlara edilən hər hansı bir istinad istisna olunur, çünki dilin əlamətləri sistemdəki qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyən edilir. L.Yonasson (1994) bu mövzuda deyir: “... Aydınır ki, uyğun ad marjinal bir zonadadır, çünki onun dəyəri xarici dünyaya istinad edilmədən təyin edilə bilməz”.

Albert Dauzat sayəsində onomastika dilçilik elmi sayılır, çünki öyrənilən mövzu bir dil faktı olaraq düzgün addır. Beləliklə, onomastika dilçiliyə düşür və ümumi lüğət, etimoloji nomenklaturaları və sosioloji reallığı öyrənməyi öz üzərinə götürür.

Kamprouksa (1989) görə onomastika “təyyarə, batareya, ülgüc, robot, böyük və ya kiçik bir müəssisə, (...) və ya yer və yaxud da bir nəfər” ilə əlaqəlidir.

Onomastikanın tarix və coğrafiya elmləri ilə əlaqəsini izah etmək üçün nümunə olaraq toponimiya vəziyyətini götürək. Belə ki, onomastika xüsusi bir yerin coğrafi olaraq tez bir zamanda yerləşməsinə təmin edir. Ch. Baylon və P. Farbe təyin etdikləri bu terminin son zamanlarda yaradıldığını irəli sürürlər [74, s. 53]. “Toponimika” termini yalnız 1870-ci ildən, “antroponimlər” isə 1887-ci ildən bəri mövcuddur. Lakin, ümumiyyətlə, onomastika anlayışının artıq e.ə. 365-ci ildə mövcud olduğu dövrümüze qədər gəlib çatan əsərlər, əfsanələr, miflər və s. sayəsində bilinir.

Yer adlarının yaranma tarixinə gəlincə, dilçilər ən qədimlərinin çaylar və dağlar olduğunu və əksəriyyətinin ən qədim dövrlərə aid olduğunu söyləyirlər.

Catherine Asdracha (1986) bu əlaqəni belə izah edir: “Toponometriyanı öyrənməyin insanın kosmosla əlaqəsinin necə yarandığını və ya hətta şüurlu olduğunu bilmək vasitəsi olduğunu və bu səbəbdən bu araşdırmanın olduğunu söyləmək haqlı olaraq coğrafi tarixin desideratasına və ya başqa sözlə, tarixi coğrafiyaya aiddir və bu

açıq-aydın bir həqiqətdir.” Buna görə də bu elmin çoxşaxəli bir elm olduğu hər zaman vurğulanır.

Toponimiyanın əhəmiyyətini göstərmək üçün sosiologiya, antropologiya, katoqrafiya və s. kimi digər terminlər də istifadə olunur. Məqsəd, bir xalqın düşüncəsini, hislərini, seçimlərini və s. anlamaq üçün məlumat verməkdir.

O.Yermeche [66, s. 88] bildirir ki, “xüsusi adlar nəsildən-nəsilə ötürülən dil, mədəniyyət və dini sərmayəyə şahidlik edir. Yaddaş mədəniyyətinin dil obyektləri olaraq, yer adları və şəxs adları fərdi və milli kimliyin qurulması üçün əsas olan mədəni və yaddaş dəyərlərinin daşıyıcılarıdır. İnsan təcrübələrinin ötürülməsi üçün bir vasitə olaraq, bir cəmiyyəti təmsil etmələrini, adətlərini və sosial təcrübələrini öyrənmək üçün bütün subyektivliyi ilə təmsil edirlər.”

Öz növbəsində, Grimo Mişel, antropogiyanın xüsusi adlarla və ümumiyyətlə, “sənayeləşməmiş cəmiyyətlərdə adlandırma formaları” ilə maraqlandığını ifadə edir.

Sosiologiyadan psixologiyaya, ədəbi tənqiddə və ya tarixə qədər, bu və ya digər elmlər xüsusi adlara müxtəlif mövqelərdən baxır və məşğul olurlar.

Qədim dövrlərdən istər şərqdə, istərsə də qərbdə xüsusi adlar alimlərin diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq, onomastika dilçiliyin xüsusi adlarla məşğul olan bir qolu kimi yalnız 1930-cu illərdə elm statusu almışdır. Məşhur rus onomastiki N.V.Podolskaya onomastikaya belə tərif verir: “Onomastika dilçiliyin ixtiyari xüsusi adlarla məşğul olan bölməsidir” [8, s. 97].

Verilmiş xalq arasında müəyyən bir zamanda mövcud olan bütün xüsusi adlar onun onomastik məkanını təşkil edir [10, s. 15] Bu məkan heterojendir, ona düzgün adlandırma elminin müxtəlif sahələrinin öyrəndiyi çoxlu fraqmentlər daxildir. Onomastikanın bu bölmələri ən dolğun şəkildə Rusiyanın nüfuzlu onomastika alimləri tərəfindən təsvir edilmişdir (məsələn, A.V.Superanskaya, R.S.Gilyarevski, L.A.Vvedenskaya, N.P.Kolesnikov, İ.S.Karabulatova, A.A.İsakova, N.V.Podolskaya, Z.P. və başqalarının əsərləri).

Onomastikanın tədqiq obyekti adın yaranma tarixi və nominasiya motivləri, onların hər hansı onimlər sinfində (şəxsi adlar toplusunda) əmələ gəlməsi, təbiət və formaca fərqli olan onimlərin keçidləri, törəmələrdir.

Onomastika termininin iki mənası var. Bu, xüsusi adların və xüsusi isimlərin özləri haqqında mürəkkəb elmi ifadə edir. Onomastika dilçilik elmi kimi xüsusi adların mahiyyətini, funksional xüsusiyyətlərini, yaranması, inkişafı və dilin bütün səviyyələri və ya pillələri ilə əlaqəsini, onomastika elminin özünün nəzəri və praktik əhəmiyyətini, eləcə də, onun digər elmlərlə əlaqələrini öyrənməklə məşğul olur.

Onomastika elmlərin kəsişməsində yarandığı üçün tədqiqat mövzusunun həddindən artıq mürəkkəbliyi ilə seçilir. Onomastikada linqvistik komponent üstünlük təşkil edir, təkcə ona görə deyil ki, hər bir adın məlumatı linqvistik vasitələrdən istifadə edilərək alınır. Lakin onomastika yalnız linqvistik komponentlə məhdudlaşsaydı, onu xüsusi bir fənn kimi ayırmağa heç bir əsas olmazdı. Spesifiklik ondan ibarətdir ki, linqvistik mövzunun özü də etnoqrafik, tarixi, coğrafi, sosioloji, ədəbi komponentləri ehtiva edir ki, bu da dilçiyə adları çəkilən obyektlərin xüsusiyyətlərini və onların adlandırılması ilə bağlı əhəmiyyətləri vurğulamağa kömək edir.

Onomastika insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələri ilə bağlıdır. İdentifikasiya və ya fərdiləşdirmə üçün hər yerdə vurğu tələb olunarsa, insan obyektini vurğulamaq üçün ən əlverişli üsul kimi şəxsi adlardan istifadə edilir.

Həyatın və fəaliyyətin hər hansı bir sahəsində bizi əhatə edən adlar toplusu kimi onomastika üçün antroponimiya, toponimiya və onomastika lüğəti digər sektorlar üçün kollektiv termin kimi istifadə olunur.

Antroponimika onomastikanın antroponimləri - insanların düzgün adlandırılmasını öyrənən bölməsidir: şəxsi adlar, ata adları (ata adı və ya ata tərəfindən başqa adlar), soyadlar, ümumi adlar, ləqəblər və təxəllüslər (fərdi və ya qrup), kriptonimlər (gizli adlar). Ədəbi əsərlərin antroponimləri, folklorda, miflərdə və nağıllarda qəhrəmanların adları da öyrənilir. Antroponimika ümumi və kanonik şəxs adlarını, eləcə də, eyniadlı müxtəlif formaları fərqləndirir: ədəbi və dialekt, rəsmi və qeyri-rəsmi. Hər bir dövrdə hər bir etnik qrupun şəxs adlarının öz antroponimik reyestrinə malikdir.

Antroponim dil qanunlarına tabe olan və dilçilik üsulları ilə öyrənilən sözdür. Antroponim, xüsusən də şəxs adı bir çox başqa xüsusi adlardan (onimlərdən) obyektin fərdiləşməsi xarakteri ilə fərqlənir: nominasiyanın (şəxsin) hər bir obyektinin adı var.

Onomastikanın ikinci bölməsi toponimikadır. Toponimika onomastikanın coğrafi adları (toponimləri), onların fəaliyyət göstərməsini, mənasını və mənşəyini, quruluşunu, yayılma arealını, inkişafını və zamanla dəyişməsinə öyrənən bölməsidir.

Obyektlərin ölçüsündən asılı olaraq toponimiyanın iki əsas pilləsi müəyyən edilir:

- 1) makrotoponimiya - iri təbii və ya texnogen obyektlərin və inzibati birliklərin adları;
- 2) mikrotoponimiya - kiçik coğrafi obyektlərin, xüsusən də yerli landşaftın fərdiləşdirilmiş adları.

Fonetik, morfoloji və semantik quruluşunun bütün mürəkkəbliyi ilə toponimik material, prinsipə, rəsmiləşdirməyə imkan verir. Hər bir toponim müəyyən coğrafi obyektin adı kimi fəaliyyət göstərən söz (sadə, mürəkkəb, düzəltmə) və ya söz birləşməsidir. Beləliklə, toponim formallaşdırıla bilən möhkəm müəyyən edilmiş əlamətlərin cəminə malikdir: qrafik, struktur, semantik və coğrafi.

Toponimiyanın semantik əlamətləri toponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən leksemlərin leksik mənalarda özünü göstərir. Əgər toponimlərin strukturu, əsasən, dildaxili amillərlə bağlıdırsa, onların semantikasi da dildənkənar amillərdən xeyli asılıdır. Bunlara ətraf mühit (flora və faunası ilə landşaft) və insanın təsərrüfat fəaliyyəti, onun kosmoqonik ideyaları və estetik dəyərləri daxildir. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, toponimlərin semantikasi insanın tarixi dünyagörüşünü açır. Buna uyğun olaraq semantik prinsipə əsasən, bütün toponimləri iki qrupa bölmək məqsədəuyğundur: 1) obyektin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini əks etdirən adlar; 2) insanın əməli fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan adlar.

Toponimikanın universal xassələrindən biri də, bir obyektin adını digərinə ötürmək qabiliyyətidir. Bir qayda olaraq, landşaft obyektlərinin adları xronoloji cəhətdən daha qədimdir; çox vaxt bu adlar öz sələfləri tərəfindən qalmışdır. Yaşayış məntəqələrinin adları bu məşhur orientirlərlə bağlıdır.

Adın köçürülməsi prosesi toponimin transformasiyasına gətirib çıxarır, baxmayaraq ki, ilk baxışda toponimdə struktur dəyişikliyi müşahidə olunmur. Mahiyyət etibarı ilə toponimin ilkin modeli pozulur. Fin-uqor dillərinin apelyativ səviyyədə, sonra isə toponimik səviyyədə əlavə olunduğu bütün dövr ərzində

formalaşan və fəaliyyət göstərən model fəaliyyətini dayandırır. Yeni obyektin mürəkkəb adında təyinedici, yəni obyektin adı yox olur.

Dildənkənar amil – adın köçürülməsi toponimin linqvistik – struktur modeli ilə toqquşur. Toponimika ilə bağlı material toplanarkən məlumat verənlərdən toponimin quruluşundan və semantikasından irəli gəlmirsə, toponimin mənşəyi haqqında məlumatların qeyd edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu məlumat toponimin etimologiyasını və motivasiyasını aydınlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, onlar birlikdə, xalq psixologiyasını iddiasız, çox vaxt sadəlövh bir formada əks etdirirlər. Xalq etimologiyası xalqın ideyalarından, arzularından xəbər verir.

Yer adları təkcə obyektlərin əlaməti deyil, özünəməxsus obyektləri fərdiləşdirərək müəyyən edir. Onlar xalqın mədəniyyətinin, tarixinin möhürünü daşıyır, yaşayış mühitini, landşaftını, faunasını, florasını, iqlim xüsusiyyətlərini əks etdirir. Odur ki, toponimikanın tədqiqində toponimin xalq mədəniyyətinin tarixi sənədi və təzahürü kimi rolunu müəyyən etməklə yanaşı, coğrafi nomenklatura ilə landşaft xüsusiyyətləri arasında əlaqənin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

L.A.Vvedenskaya və N.P.Kolesnikov xüsusi adların oxşar təsnifatını işləyib hazırladı. Beləliklə, onlar onomastik məkanı antroponimlərə, toponimlərə, oronimlərə, speleonimlərə (mağara, uçurum, quyu adları. Məsələn, Arzular quyusu), hidronimlərə, drionimlərə (meşə - şam meşəsi, bağ adları) bölməyi təklif etdilər. Oikonimlər (qəsəbə adları. Məsələn, Sietl), urbanonimlər (şəhərdaxili obyektlərin adları: küçələr, meydanlar, zolaqlar, sahillər, prospektlər, abidələr, teatrlar, muzeylər, otellər və s. Məsələn, Hollivud Bulvarı, Maqnoliya. Küçə, Çin Teatrı), kosmonimlər və astronomlar, zoonimlər, xrononimlər, anemonimlər (Katrina qasırğası və ya Berta tayfunu kimi təbii fəlakətlərin xüsusi adları) [5, s. 8-12].

A.Bax yuxarıda sadalanan onomastik vahidlərlə yanaşı, hərəkətlərin (rəqslərin, oyunların) adlarını da fərqləndirir [1]; düşüncələrin, ideyaların, ədəbi əsərlərin və s. adları; eləcə də musiqi motivlərinin və əsərlərinin adları ilə yanaşı, qeyd olunan leksik vahidləri təyin etmək üçün heç bir ayrıca termin təklif etmədən A.Baxın təsnifatı A.V.Superanskayanın “Xüsusi adın ümumi nəzəriyyəsi” adlı əsərində ətraflı təqdim edilmişdir [10, s. 73-217].

Onomastika insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələri ilə bağlıdır. İdentifikasiya və ya fərdiləşdirmə üçün hər yerdə vurğu tələb olunarsa, insan obyektini vurğulamaq üçün ən əlverişli üsul kimi öz adlarından istifadə edir.

Adlar və başlıqlar hər hansı bir dilin lüğətinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Şəxs adları mənsub olduqları ölkənin tarixini, dini inanclarını və mədəniyyətini özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Şəxs adlarının ictimai-tarixi və linqvistik kateqoriya kimi yaranması və inkişafı bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafının əsas mərhələləri ilə sıx bağlıdır.

Bir çox xüsusi adlar müxtəlif dillər üçün çox vaxt eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan beynəlxalq lüğətin təbəqəsini təmsil edir. Onların xassələri və xüsusiyyətləri var ki, hansı dildə istifadə olunmasından asılı olmayaraq, əksər hallarda eyni qalır.

Xüsusi adın semantikasi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. D.İ. Ermoloviç xüsusi adların linqvistik anlayışlarını şərti olaraq üç qrupa ayırır: 1) “fərqləndirici forma nəzəriyyəsi”; 2) “əvvəlki biliklər nəzəriyyəsi”; 3) “lingvistik fərdiləşdirmə nəzəriyyəsi” [7, s. 150].

Xüsusi ad iki şərt olduqda yeni, əlavə məlumatın daşıyıcısına çevrilə bilər: 1) əvvəlki kontekstlərin dəyərləri (lingvistik və ya ekstralingvistik) onda toplanırsa və 2) mətndə oxucu üçün şərait yaradılsa. Bu yeni semantik xüsusiyyətləri dərk etmək, xüsusi ad, adın hər bir konkret istifadəsinin mənasını açan assosiativ əlaqələr sistemi ilə xarakterizə olunur.

Xüsusi adlar elm tərəfindən müxtəlif aspektlərdə öyrənilən bir növ leksik-qrammatik kateqoriyadır.

Antroponimistlər antroponimin dil kateqoriyası kimi spesifikliyini, məna strukturunu, antroponimin semantikasının motivasiya dərəcəsini, antroponimlərin dildə və nitqdəki funksiyasını nəzərə alırlar.

Onomastikanın predmeti kimi xüsusi adlar reallıqda ayrı-ayrı obyektlərin xüsusi təyinatlı adlandırılmasına xidmət edən və belə ixtisaslaşma nəticəsində məna, qrammatik tərtibatda bəzi xüsusiyyətlərə malik olan dil, nitq vahidləri (sözlər və əsaslandırılmış ifadələr) fəaliyyət göstərir. Ümumi ismin məqsədi müəyyən obyektlər sinfi anlayışını ifadə etmək və bu sinfin bir və ya bir neçə xüsusi obyektini

adlandırmaqdır. Müəyyən bir obyektı adlandırmaq üçün müvafiq adın təyin edilməsi, onu eyni tipli bir sinif və ya əlaqəli obyektlərlə əlaqələndirmək lazımdır. Ümumi isimdə ön planda məfhumun ifadəsi, ikincisində obyektin təyini, xüsusi adda isə ön planda obyektin seçilməsi, obyekt ilə oxşar obyektin əlaqəsi durur.

Ümumi isim üçün anlayışın təyini və istəyə bağlı olaraq konkret obyektin adlandırılması məcburidir, xüsusi ad üçün konkret obyektin adlandırılması və istəyə bağlı olaraq onun (subyektin) konseptual əlaqəsi məcburidir.

A.V.Superanskaya xüsusi və ümumi isimləri ayırd etmək üçün üç əlaməti müəyyən edir: “Xüsusi adın əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, 1) o, bütün fərdlərə məxsus əlamətlərə malik olan sinfə deyil, fərdi obyektə verilir; 2) xüsusi adla adlandırılanlar həmişə aydın şəkildə müəyyən edilir, məhdudlaşır, cizgilənir; 3) adın birbaşa məfhumla əlaqəsi yoxdur və dil səviyyəsində aydın və birmənalı konnotasiyaya malik deyildir [9].

Ümumi isimlər aşağıdakılarla xarakterizə olunur: bir anlayışla zəifləmiş əlaqə, obyektlər sinfinin təyinatı, adlı bir obyektə sıx əlaqə” [10, s. 177].

N.V.Podolskaya hesab edir ki, xüsusi və ümumi isimlər arasında funksional fərqlər danılmazdır, lakin onlar ümumiləşdirmə - fərdiləşdirmə xətti ilə deyil, ayırma - birləşdirmə xətti ilə gedir: “xüsusi adlar öz obyektlərini ayırır, ümumi isimlər isə onları birləşdirir” [8, s. 32-33].

Ən az mübahisə doğuran xüsusi adla ümumi ismin fərqləndirilməsinə funksional yanaşmadır, çünki xüsusi adın spesifikasiyi ilk növbədə fəaliyyət xüsusiyyətlərində özünü göstərir, onların semantikasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Adətən kifayət qədər aydın struktur xarakterinə malik olan ümumi isimlərdən fərqli olaraq, antroponimik lüğət çox vaxt belə xüsusiyyətə malik olmur. Bu, ilk növbədə mənşəyi baxımından heterojenliklə bağlıdır. İstənilən dilin ad sisteminə verilmiş dildə yaradılmış və alınma yeni və köhnə adlar daxildir. Beləliklə, onomastikanın tədqiq obyektinin ənənəvi olaraq denotatı başqalarının sinfindən fərqləndirən, nəinki predmeti adlandıran, həm də onun anlayışını ifadə edən xüsusi adlar olduğu açıq-aydın görünür.

Onomastik məkan, yəni real yer və ya yerə yaxın kosmosda, eləcə də uydurma və ya fərziyyə məkanında adlandırılmış cisimlərlə birlikdə yerləşdirilmiş insanı əhatə edən xüsusi adlar dünyası, görünməz şəkildə dəyişən tiplərin davamlı seriyasıdır. İstənilən qeyri-təsadüfi dil vahidləri toplusu, onların strukturlaşdırılmış məcmusu, L.A.Vvedenskayanın nöqteyi-nəzərini qəbul etsək, sahə kimi təqdim edilə bilər. Novikov qeyd edir ki, bu termin “hissəciklərin bəzi mütəşəkkil məkanı, elementlərin, vahidlərin məcmusu, onların sistemləşdirilməsi və fəaliyyət qanunlarının həyata keçirildiyi məkanı” ifadə edir [5].

Nəzərə alsaq ki, xüsusi adın daha çox antroponim olduğunu və digər adların ona bənzədilmiş və ya ona bərabərləşdirildiyi görünürsə, o zaman onomastik sahədə mərkəzi yer antroponimlərə verilməlidir. Nüvəyə yaxın sahə antroponimik kateqoriyalarla (teonimlər, mifonimlər, zoonimlər) təmsil olunur. Toponimiya və kosmonimiya adı çəkilən obyektin ölçüsü, xüsusi adın şöhrət dərəcəsi kimi ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq nüvə-periferik təsvirə malikdir.

Onomastik modelin adda məhsuldarlığı modelin özünün müxtəlifliyi və ekstralingvistik səbəblərdən əlavə, terminlərin və xüsusi adların mahiyyətə oxşarlığı ilə izah olunur. Termin və xüsusi ad nominativ funksiyanın oxşarlığını ortaya qoyur və buna görə də xüsusi ad xüsusi obyektlərin adlandırılmasının əlverişli vasitəsidir ki, bu da antroponimlərin və toponimlərin onomastik modeli çərçivəsində nisbətən geniş istifadəsində özünü göstərir.

Belə ki, onomastika sahəsində dil hadisəsinin fəaliyyət xarakteri və xüsusiyyətlərinə təsir edən fundamental əlamətlər dilçilik tədqiqatı obyektinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləridir.

1.2. Alman dilində onomastik vahidlərin tədqiqi

“Əgər tarix xalqların, dağların, çayların köhnə adlarının köməyi ilə tarixdən daha əvvəlki fonetik ardıcılıqları xronoloji və lokal şəkildə müəyyən edə bilirsə, etnoqrafik nəticələr çıxara bilirsə, bu zaman o, ən yüksək dəyərə malikdir.” Bu onomastika sahəsindən nümunə kimi göstərilən dəyərli fikirlərdən biridir. G.Kossinnanın təqdim etdiyi və bu günə qədər də ad ekspertlərinin təkrar-təkrar məsləhətləşdiyi bir fikirdə

belə qeyd edilmişdir: “Bu günə qədər hələ də dəyişməmiş aşağı almancadakı çay adları, sonradan Qərbi Almaniyada german tayfalarının işğalı ilə bağlıdır” [51].

Adların tədqiqatı bir adın “anlaşılmaz” olması ilə işlənməyə başlanmışdır. Təbii ki, humanizm dövründən əvvəl elmi tədqiqatlardan söhbət belə gedə bilməzdi. Lakin, daha sonra Aventius və Beatus Rhenanus, Tacitus, Lüter və Fischart vasitəsilə yenidən hər kəsə məlum olan alman adlarının izahı verilmiş, adlara və onların şərhinə canlı maraq göstərmişlər. Hətta Fischart alman və yunan şəxs adlarının oxşarlığını öz əsərlərində bildirmişdir.

16-cı əsrin ərsəyə çıxartdığı adlarla bağlı kitablar çox vaxt yalnız vəftiz adları və onların teoloji baxımdan izahı ilə əlaqədar olmuşdur. İlk dəfə müəllifi göstərilmədən 1537-ci ildə Vittenbergdə nəşr edilmiş, 1554-cü ildən Lüterin adı ilə nəşr olunan “*Aliquot nomina propria Germanorum ad priscam etymologiam restituta*” olmuşdur, lakin müəllifin həqiqətən də Lüter olub-olmaması mübahisəli hesab edilir, çünki onun şərhləri daha fərqli bir tərzdədir (Segest=hengest, Humbert=unwert) [51].

Ümumiyyətlə, Almaniyada onomastika ilə bağlı araşdırmalar 2 mərhələyə ayrılır. Birinci mərhələ 1945-ci ilə qədər olan tədqiqatları, ikinci mərhələ isə 1945-ci ildən sonra Almaniya Federativ Respublikasında aparılan araşdırmalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasında aparılan adla bağlı tədqiqatlar da xüsusi bir mərhələni əhatə edir.

“İmperator I Vilhelm, 12 avqust 1886-cı ildə Gasteindən evə qayıdarkən Magdeburg-Leipzig və Berlin-Nordhauser Dəmiryolunun qovşağı olan Güterglückdə, onun gəlişini gözləyən insanlara özünü göstərərkən, düşüncəli baxışları yalnız onu sevinclə izləyən, eyni zamanda, qəribə və cazibədar bir ada sahib olan insanlara yönəlmişdi. O anki sıx izdihamın və qarşısında duran bir çox vacib məsələnin ortasında, o, bu adın səslənməsini unutmur və o anda ətrafındakı şəxsləri heyrləndirərək buranın adının nə demək olduğunu soruşdu.”

Hermann Vaschke bu kiçik rəvayəti, dövrünün yer adı araşdırmalarının hörmətli metodoloji icmalının əvvəlinə qoymuş və haqlı olaraq əlavə etmişdir: “Tək bu nümunə belə, insanların şüurunda adların sırf əlçatan bir şey olmadığını, laqeyd səslərin məcmusundan ibarət olmadığını, mənalı və bəhs olunan obyektə yaxından əlaqəli

olduğu düşüncəsini sübut etmək üçün kifayətdir [51]. Bu heç vaxt insanın baxışlarını şəxsiyyətin özünə cəlb etməyə məcbur edən xoşbəxtlik və ya ağrıdan daha çox hiss olunmur. Bundan sonra tam əmin olduğumuz bir bilgi var ki, bu da ad ilə təyin olunan obyekt arasında ideal bir əlaqənin olmasıdır, yəni “nomen est omen” – ad işarədir”.

Dilçilik nə qədər adların obyektlərin fərdiləşdirilməsinə xidmət etdiyini, mənasız olduğunu və obyektin sırf öz funksiyası ilə məhdudlaşdığını israr etsə də, əvvəldən adlandırmağa maraq yalnız işarə yönümlü münasibətdən yaranıb. Almaniyada işarələrdən (hərflərdən) əvvəl adların öyrənilməsi, qədim ritorika qaydalarına və alleqorik bibliya təfsirinin qanunlarına əsasən, alman şəxs adlarını və mənalarını açmaq üçün erkən orta əsr hagioqraflarının və paneqristlərinin söyləri ilə başlamışdır.

XVI əsrdən bəri xüsusi adların semantikasını təkmilləşdirmək söyləri ilə diqqət cəlb edən müxtəlif praktiki ad kitabları yazılmışdır. İlk olaraq mənası olan vəftiz adlarının ayırd edilməsi üçün pastoral rəhbərlik ilə 1537-ci ildə anonim olaraq Vittenberqdə nəşr olunan kitab, daha sonra Lüter tərəfindən “Aliquot nomina ppropria Germanorum ad peiscam etymologiam restituta” adlı kitab nəşr olunmuşdur [51], sonra Georg Vitzelin “Onomasticon ecclesiae. Die Taufnamen der Christen deutsch und christlich ausgelegt ...” və 1569 -cu ildə Eislebenin vaizi olan Zakharias Pretorius “Ad kitabçası, bu günün demək olar ki, bütün kişi və qadın adlarının izahı” (“Namenbüchlein, das ist Erklerung fast aller Mans und Weiber Namen jetziger Zeit breuchlich”) çap olunmuşdur. Katolik Vitzel alman adlarını – “wiewohl sie nach der Heidnischen Barbarez fast schmecken” – tam olaraq tənqid etmədən müqəddəs dillər olan İbrani, Yunan və Latin adlarından istifadə edilməsi üçün şiddətlə mübahisə etmişdir. “Barbar”ın adlarından fərqli olaraq “yaxşı” mənada Protestant Onomastikası da alman adlarının təfsiri üçün çalışır: Rodolfus, yəni “məsləhət və kömək”, Erwinus, yəni “vicdanlı və gözəl, şərəfli qalib”. Həmçinin, XVII-XVIII əsrlər də bu “vəhşi filologiya” mərhələsindən çox çətinliklə keçə bilmişdir. Bu “maraqlı elm” bir elm sahəsi kimi ortaya çıxdıqdan sonra belə bir çox səhvlərə layiq görülən Ludwig Steub tərəfindən hələ də “Herbsttage in Tirol” - Tirola payız günləri (1869) və ya “Onomatologische Belustigungen” - Onomatoloji əyləncələr (1879) kimi anlaşılmayan formalarda adlandırılmışdır.

Yalnız Jacob Grimm (1785-1863) elmi onomatologiyanın əsasını qoya bildi. O, dilçilik üçün xüsusi adların daha yaxından araşdırılmasının faydalı olduğunu da vurğuladı. Əsasən alman əraziləri kontekstində və məktəb proqramlarında tez-tez nəşr olunan bir neçə erkən qrammatik və linqvistik-tarixi müqayisəli əsərlər, əlbəttə ki, bəzi metodoloji qeyri-müəyyənliyin hələ də göründüyü bu dövr tədqiqat işləri Grimmin əsərləri üzərində qurulmuşdu (Bu sırada Şodtman 1833; Vilmar 1847; Piderit; Şott; Cutrze; Vaygand; Kassel daha sonralar isə Yuxarı Bavariya üçün Gotthard kimi alimlərin adları çəkilir). Kiçik bir ərazinin tipologiyasını, qrammatik quruluşunu və bəzən hətta dialektologiyasını daxil etmək kimi səyləri çox aydın görünürdü [51]. 1847-ci ildə Hantsxe özünü məhsuldar şəkildə bir növ yer adına həsr etmişdir.

Jacob Grimm, E. G. Graff, F. J. Mone və V. Vakernagelin təkliflərini izləyib özünü köhnə yüksək alman (Hochdeutsch) şəxs adlarının toplanması və tədqiqinə təşviq etmişdir. 1846-cı ildə Berlin Akademiyası 1100-cü ilə qədər olan köhnə Alman adlarının lüğətinin bir mükafat kimi qoyulmasına nail oldu. Yalnız 1863-cü ildə “Alman yer adları” mövzusunda dəyərli bir əsərin müəllifi olaraq ortaya çıxan knyaz Stolberg kitabxanaçısı Ernst Förstemann bu işi görməyə cəsarət etmişdir. Bəzi çatışmazlıqlar üzündən mükafatı qazana bilmədi, lakin sonrakı işləri üçün bir təşviq olaraq toplamda 100 dukata satıldı [51]. Förstemann 1854-cü ildə “Şəxs adları” cildini, 1859-cu ildə “Yer adları” cildini nəşr etdirdi və 1872-ci ildə bu cildin ciddi şəkildə yenidən işlənmiş versiyasını, 1900-cü ildə isə ikinci nəşr üçün nəzərdə tutulan “Şəxs adları” cildini yenidən hazırlamışdır. Bu əsərə əvvəldən, xüsusən də etimoloji yanaşmalara və adı daşıyıcılarının göründüyü yer, aid olduqları sinif haqqında məlumatların olmamasına dair tənqidlərlə qarşılaşmışdır. Şübhəsiz ki, bu günə qədər heç bir antologiyanın, hətta qismən ekvivalentinin də yerini tuta bilmədiyi öyrənilən zaman bütün tənqidlər susmalıdır.

1945-ci il alman onomastikasının araşdırılmasında tarixi dönüş nöqtəsi hesab olunur. İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda alman adlarının araşdırılması, müharibələrəarası dövrdə və xüsusən də, Nazi dövründə qəbul edilən millətçi, siyasi və irqçi mövqelərin tərk edilməsi səbəbiylə məzmun dəyişikliyinə gətirib çıxartdı.

Adlandırma problemləri üçün obyektiv və metodik olaraq təlim keçmiş bəzi elm adamları da bu baxımdan azad deyildilər. Məsələn, “Volkstumskampf” deyiləndə və yaxud Elzas-Lotaringiya məsələsində, Şərqi və Mərkəzi Avropadakı keçmiş alman yaşayış məskənləri məsələlərində, eləcə də Cənubi Tirol haqqında müzakirələrdə və ya danışıq sahəsinin içindəki dil təbəqələşmələri ilə əlaqədar olaraq, yerli və sahə tədqiqatçıları mənbələrdə heç bir dəstəyi olmayan ideoloji cəhətdən təsirli fikirlərə sahib idilər. Ümumiyyətlə, bu, əgər fənlərarası tədqiqatlarda, fənlərdaxili nəzəri və metodoloji sahələrdə müstəqil olaraq əldə edilə bilən biliklərin sərhədləri nəzərə alınmazsa, ortaya çıxabiləcək təhlükələri də göstərdi.

Bu baxımdan, 20-30-cu illərdə elm adamının lingvistik suallara istinad etməli olub-olmaması və ya adların özünəməxsusluğundan ötrü bir mübahisə nöqtəsi olduğunu başa düşmək üçün tarixi və coğrafi şərtlər nəzərə alınmalı idi [51].

Şəxs adlarının öyrənilməsi qismən Milli Sosializmin müəyyən etdiyi siyasi-ideoloji təlimatların, xüsusən də, proqram olaraq təbliğ edilən “şəcərənin” xidmətinə cəlb edilirdi. Bütün əhali qrupları, şəxsiyyət adlarının böyük rol oynaya biləcəyi sənədli materiallardakı digər göstəricilərə əlavə olaraq “Aryan sertifikatı” adlanan sənədi təqdim etmək məcburiyyətində qaldıqları üçün, şəxs adlarının öyrənilməsi böyük maraq kəsb edirdi. Beləliklə, qan əlaqəsi olaraq düşünülmüş və xristian ailəsinə (Sippennamenkunde) qarşı çıxan klan anlayışı kimi irqi-ideoloji anlayışların daxil edilməsi ilə gündəlik həyatda o dövrün hakimiyyəti tərəfindən birbaşa siyasi güc tətbiq edilə bilirdi. Beləliklə də, siyasətçilər alman ləqəblərinin tətbiqi və xarici ləqəblərin rədd edilməsində fəal iştirak etmişlər.

Digər tərəfdən, adların öyrənilməsi ilə bağlı, həqiqətən, peşəkar yüksək səviyyəli araşdırmaların dövrün ideoloji mövqelərindən tamamilə azad qaldığını vurğulamaq lazımdır. Nümunə olaraq bunu Adolf Baxın qısa yayları (1943, VII/IX) və nasistlərin şəxsi adlarla bağlı siyasətinə əsaslı şəkildə “vətənpərvərlik” münasibəti ilə və ya 1937-ci ildə Jozef Sxinetzin olduqca qüsurlu fikirləri ilə, “Yer Adları Araşdırma Jurnalı”nın (Zeitschrift für Ortsnamenforschung) “Stiftung Ahnenerbe” nəşriyyatına girməsi və ya Ernest Şvarts tərəfindən Bohemiya və Moraviyada məskunlaşma və əhali tarixi

kontekstində əsassız germanofilik şərtlərin açıq şəkildə rədd edilməsi (1931) və daha çox göstərmək olar.

Müharibənin sonu, ad araşdırmalarının təşkili üçün çatışmazlıqlar ortaya çıxardı. 1945-ci ildə Almaniyadakı bütün dərnəklər və cəmiyyətlər, elmi qurumlar və nəşrlər də daxil olmaqla dayandırılmışdı.

Keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasında ixtisaslaşdırılmış bir dilçilik fənni olaraq onomastika, hər şeydən əvvəl Leipzigdə, keçən əsrimizin 20-ci və 30-cu illərindən bəri Theodor Fringsin tarixi məktəbi ilə səciyyələnir. Həm özünün, həm də tələbə dairəsinin əsərlərində - əsasən “Mitteldeutsche Studien“ [51] seriyalarının cildlərində nəşr olunan və getdikcə daha çox nəzərə çarpan bir boşluq var idi ki, onu da tezliklə doldurmaq və ya aradan qaldırmaq lazım idi. Bu indiyə qədər bu sahənin araşdırmağa təklif etdiyi əhəmiyyətli tarixi adlar toplusu ilə mümkün olmuşdur. Bunun öz səbəbləri var idi, belə ki, yer adlarının təxminən üçdə ikisində, sahə və çay adlarının təxminən dördə birində, həmçinin Slavyan mənşəli soyadlarda, yalnız dil və tarix baxımından tamamilə inkişaf etdirilə bilən təcrübəli alman və slavyanların çox yaxın əməkdaşlığı sayəsində tarixi bir fond yaradıldı. 1933-1945-ci illərin siyasi başçıları Şərqi Almaniyanın alman dilinin slavyan irsi keçmişini işıqlandırmaq və sənədləşdirməklə və ya alman alimlərinin slavyan araşdırmalarını təbliğ etməklə qətiyyənlə maraqlanmırdılar. Həmçinin, coğrafi və dialektoloji araşdırmalar çox uzağa getdiyindən, alman dilindəki köhnə mənşəli adların təcili olaraq sistemə şəkildə yenidən işlənməsinə ehtiyac var idi. Tarixi araşdırmaların zəruri müasir mənbələrdə rastlaşdığımız nəşrləri adların 1952-ci ilə qədər mövcud olan alman dövlətlərinin tarixi komissiyalarına görə adlandırılmasının yeni başlanğıcı üçün də istifadə edilmişdi. Xüsusilə uğurlu bir vəziyyət, Adolf Baxın dörd cildlik “Deutsche Namenkunde“ əsərinin, Şərq üçün Ernst Schwarz tərəfindən tədris məqsədləri üçün yazılan “Deutsche Namenforschung“a giriş cildlərinin, eləcə də əvvəlki araşdırmaları ümumiləşdirən və daha geniş miqyaslı araşdırmalar üçün meyl yaradan bir zəmin yaratdı. Nəhayət, hind-avropa dilşünası Hans Krahe 1940-cı illərin sonunda “Köhnə Avropa Hidronimi“ anlayışını inkişaf etdirdi.

Onomastik tədqiqatların başlanğıcı, nisbətən müstəqil və xüsusi dilçilik fənni olaraq beynəlxalq onomastikanın ümumi yüksəlişinə təsadüf edir. Bu, xüsusən, 1947-ci ildə Beynəlxalq Araşdırmalar Konqresinin (ilk konqres 1938-ci ildə Parisdə keçirildi) yenidən başladığı zamana təsadüf edir.

Ad tədqiqatlarının inkişafının xülasəsi yalnız bəzi hallarda mövcud ola bilər. Elm tarixində dilçiliyə maraq yalnız 70-80-ci illərdən daha da güclənmişdir. Ad tədqiqatları hələ də bəzi fizioloji fənlərdə bir növ “marjinal mövqe” tutduğundan, bu mövzuda monoqrafik düzəlişlər bu qədər tez gözlənilmirdi və onlar tədricən ortaya çıxmağa başlamışdır. Buna baxmayaraq, çoxsaylı fərdi formada aparılan hesabatlar indiyəqədərki onomastikanın inkişafını ümumiləşdirir və tədqiqatın vəziyyətini tarixən təqdim edir [51].

İsveçrəli coğrafiyaşünas J.J.Egli yüz il bundan əvvəl “Coğrafi adların tədqiqi tarixi” (Leypsiq 1886) kitabını nəşr etdirmiş və geniş materialı üç bölməyə ayırmışdır. Kitab “Adların tədqiqi” ilə başlayır və I fəsildə “Qeyri-metodik yanaşmalar dövrü” (1840-cı ilə qədər), II fəsil “Metodik yanaşmalar dövrü” (19-cu əsrin birinci yarısında müqayisəli dilçiliyin böyük nailiyyətləri fonunda E.Forstemann, Fridrix Bopp və digərləri), III fəsil “Adlar nəzəriyyəsi” ilə yekunlaşır və bu bölmədə mühüm cümlə yer alır: “Toponomastika bir xalqın və ya dövrün mənəvi xüsusiyyətlərinin xaricə axını kimi həm mədəniyyət səviyyəsini, həm də mədəniyyətin istiqamətini əks etdirir” və “xalqların və zamanların ruhu və buna uyğun olaraq da onların coğrafi nomenklaturası fərqləndirilir” [51].

Ad tədqiqatının sürətlə inkişaf etdiyi sonrakı əsr ad tədqiqatının müasir dilçiliyə integrasiyasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, prinsipcə, beynəlxalq miqyasda nəzərdən keçirildiyi zaman, hər bir ərazinin (məsələn, Mərkəzi Avropa, Skandinaviya, Şərqi Avropa və s.) özünün aydın (hər şeydən əvvəl etnik) xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onomastik tədqiqatın inkişafında həlledici rol oynamışdır. İnsan və mühit arasındakı əsas əlaqə o deməkdir ki, “Nomen proprium” dil əlaməti öz-özünə görünməli deyil, həmişə kommunikativ kontekstdə, onun sosial mühitində görünməlidir və beləliklə, onomastika dilçilikdən kənara çıxır. Bu, ad tədqiqatının inkişafının təsvirini çətinləşdirir və mövcud dəlillərə təkcə linqvistik nöqteyi-nəzərdən deyil, digər bir çox

aspektlərdən baxılmasını, qiymətləndirilməsini və tarix fənni ilə əlaqələndirilməsini (xüsusilə də arxeologiya, məskunlaşma tarixi və coğrafiyası və s.) təmsil edir. Buna görə də bu problem son dərəcə fənlərarası hesab olunur. (Namenforschung. Überblick, Geschichte, Richtungen, Institutionen. Entwicklung der Namenforschung. Ernst Eichler).

Almaniyada onomastika sahəsində apardığı tədqiqatları və elmi işləri ilə ən çox göz önündə olan dilçilərdən biri Ernest Eichler olmuşdur. Dilçi-alim Ernest Eichler, əsasən, Almaniya və Qərbi Slavyan bölgəsi adlarının qoyulması və məskunlaşma tarixinə aid 1000-ə yaxın nəşrin müəllifidir. O, *“Delitzsch rayonunun yer və çay adları. Saale və Mulde arasındakı ərazi adlarının öyrənilməsi”* (Die Orts- und Flußnamen des Kreises Delitzsch. Eine namenkundliche Studie im Gebiet zwischen Saale und Mulde), *“Delitzsch və Eilenburg rayonlarının yer və çay adları. Saale-Mulde bölgəsində namologiya və məskunlaşma tarixinə dair tədqiqatlar”* (Die Orts- und Flussnamen der Kreise Delitzsch und Eilenburg. Studien zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte im Saale-Mulde-Gebiet), *“Almaniya Demokratik Respublikasında ad tədqiqatının biblioqrafiyası”* (Bibliographie der Namenforschung in der Deutschen Demokratischen Republik), *“Niederlausitzin yer adları”* (Die Ortsnamen der Niederlausitz), *“Alman-slavyan əlaqəsi sahəsində ad tədqiqatının nəticələri”* (Ergebnisse der Namenforschung im deutsch-slavischen Berührungsgebiet), *“Xalqların adları - ölkələrin adları - mənzərə adları”* (Völkernamen - Ländernamen - Landschaftsnamen) kimi əsərlərin müəllifi və Elizabet Lea və Hans Valter ilə yazdığı *“Leypsiq rayonunun yer adları”* (Die Ortsnamen des Kreises Leipzig), Karlheinz Hengstin köməyi ilə *“Almaniya Demokratik Respublikasında ad tədqiqatının biblioqrafiyası, 1950-1960. Leypsiq Dilçilik Dərnəyi,”* (Bibliographie der Namenforschung in der Deutschen Demokratischen Republik, 1950–1960), Hans Valter ilə *“Yuxarı Lusatianın yer adı kitabı, Bautzen, Bischofsverda, Görlitz, Hoyersverda, Kamenz, Löbau, Nieski, Senftenberg, Veibvasser və Zittau rayonlarının toponimiyasına dair tədqiqatlar”* (Ortsnamenbuch der Oberlausitz. Studien zur Toponymie der Kreise Bautzen, Bischofswerda, Görlitz, Hoyerswerda, Kamenz, Löbau, Niesky, Senftenberg, Weißwasser und Zittau), Hans Valter ilə *“ADR-in şəhər*

adları kitabı” (Städtenamen Buch der DDR), Verner Mühlner ilə *“Slavyan mənşəli yer adları. Şimali Almaniya”* (Ortsnamen slawischer Herkunft. Norddeutschland), Hans Valterin köməyi ilə *“Saksoniya. Bütün şəhər adları və onların tarixi”* (Sachsen. Alle Städtenamen und deren Geschichte), Hans Valter *“Köhnə Leypsiqlə və Leypsiqlə Torpağı”* (Alt-Leipzig und das Leipziger Land), Christian Zschieschang ilə *“Neissenin şərqində Aşağı Lusatiyanın yer adları”* (Die Ortsnamen der Niederlausitz östlich der Neiße), *“Onomatologiya bir peşə kimi”* (Namenkunde als Berufung) kimi əsərlərin də həmmüəllifidir.

Onomastika sahəsində apardığı tədqiqatlarla önə çıxan daha bir alman alimi Hans Valterdir. O, xüsusən də keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasının cənub bölgəsindəki yaşayış məntəqələri və sahə adlarını tədqiq etmiş və bu sahədə böyük işlər görmüşdür. Hans Valter *“IX əsrin sonuna qədər Saale və Orta Elba bölgəsindəki yaşayış məntəqələrinin adlarının tarixinə aid töhfələr”* (Namenkundliche Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Saale- und Mittelelbegebietes bis zum Ende des 9. Jahrhunderts), *“Cəmiyyətin inkişafı və ad dəyişikliyi”* (Gesellschaftsentwicklung und Namenwandel), *“Almaniya Demokratik Respublikasında onomastik tədqiqatlar (1949-1984)”* (Namenforschung in der Deutschen Demokratischen Republik (1949-1984), *“Saksoniya və Türingiyanın adlandırılması və məskunlaşma tarixi haqqında. Seçilmiş məqalələr 1953-1991”* (Zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte Sachsens und Thüringens. Ausgewählte Beiträge 1953-1991), *“Gotha şəhərinin kiçik küçə ensiklopediyası. Boilstadt, Siebleben, Sandhausen, Uelleben şəhəratrafi ərazilər də daxil olmaqla”* (Kleines Straßenlexikon der Stadt Gotha. Einschliesslich der Vororte Boilstadt, Siebleben, Sandhausen, Uelleben) kimi əsərlərin, *“Onomatologiya və tarixi regionşünaslıq”* kitabında *“Texniki terminlərin adlar əsasında izahı”*, *“Şərqi Mərkəzi Almaniyanın onomatologiyası və regional tədqiqatları üzrə seçilmiş bibliografiya”*, *“Kursa qısa bələdçi və Şərqi Türingiya və Qərbi Saksoniya”* (Namenkunde und geschichtliche Landeskunde. Ein einführender Überblick. Erläuterungen namenkundlicher Fachbegriffe. Auswahlbibliographie zur Namenkunde und Landeskunde Ostmitteldeutschlands. Mit einem kurzen Wegweiser durch das Studium und Beiträgen aus Ostthüringen und Westsachsen) kimi məqalələrin müəllifi və Ernest

Eichler və Elizabet Lea ilə *“Leipzig rayonunun yer adları”* (Die Ortsnamen des Kreises Leipzig), Ernest Eichler ilə *“Orta Saale və Weisser Elster arasındakı ərazinin yer adları və dil və yaşayış tarixinə dair araşdırmalar”* (Untersuchungen zur Ortsnamenkunde und Sprach- und Siedlungsgeschichte des Gebietes zwischen Mittlerer Saale und Weisser Elster), *“ADR-in şəhər adıları kitabı”* (Städtenamenbuch der DDR), *“Köhnə Leypsiç və Leypsiç Torpağı”* (Alt-Leipzig und das Leipziger Land) kimi əsərlərin isə həmmüəllifidir.

Ən müasir dövr alman onomastik tədqiqatlarından danışarkən Andrea Brendler, Silvio Brendler, Ernest Hansack, Hartvig Kalverkemper, Gerhard Kob, Konrad Kunze, Arne Ziegler kimi dilçilərin əsərləri və bu sahədə etmiş olduqları işlər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Andrea Brendler və Silvio Brendlerin *“Onomastikanın sabahı. İdeyalar, perspektivlər, baxışlar”* (Namenforschung morgen. Ideen, Perspektiven, Visionen), *“Adların növləri və onların tədqiqi. Onomastikanın öyrənilməsi üçün dərslik”* (Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik), Silvio Brendlerin *“Nomematika. Ad tədqiqatının şəxsi-nəzəri əsasları (xüsusilə ad tarixi, ad leksikoqrafiyası, ad coğrafiyası, ad statistikasısı və ad nəzəriyyəsi)”* (Nomematik. Identitätstheoretische Grundlagen der Namenforschung (insbesondere der Namengeschichte, Namenlexikographie, Namengeographie, Namenstatistik und Namenstheorie), Ernest Hansakın *“Dil sistemində ad. Dil nəzəriyyəsinin əsas problemləri”* (Der Name im Sprachsystem. Grundprobleme der Sprachtheorie), Hartvik Kalverkemperin *“Peşəkar ünsiyyətdə xüsusi adlar: Müasir dövrün onomastikası, yoxsa müasir onomastika? Fənlərarası metodologiya üçün kritik bir iddia”* (Eigennamen in der Fachkommunikation: Onomastik der Moderne – eine moderne Onomastik? Ein kritisches Plädoyer für eine interdisziplinäre Methodologie), Gerhard Kossun *“Ad araşdırması. Onomastikaya giriş”* (Namenforschung. Eine Einführung in die Onomastik), Konrad Kunzenin *“Atlas onomastikası”* (Atlas Namenkunde), Arne Zieglerin *“Onomastik tədqiqatın metodları. Metodologiya, metodika və təcrübə”* (Methoden der Namenforschung. Methodologie, Methodik und Praxis) əsərləri müasir dövr onomastik tədqiqatın ən yaxşı nümunələri sayılır.

Beynəlxalq Onomastika Elmi Şurası (ICOS) adların (yer adları, şəxs adları və bütün digər növ xüsusi adlar) öyrənilməsinə xüsusi marağı olan bütün alimlər üçün beynəlxalq təşkilatdır. Şuranın məqsədi beynəlxalq səviyyədə və fənlərarası kontekstdə ad tədqiqatını inkişaf etdirmək, təmsil etmək və əlaqələndirməkdir. Bu yeni təşkilat qapalı cəmiyyət kimi yalnız bəzi ölkələrin nümayəndələrini birləşdirən və buna görə də ayrı-ayrı alimlər üçün açıq olmayan keçmiş Beynəlxalq Onomastika Elmi Komitəsini əvəz edir [74].

Elmi ad araşdırması ilə fəal məşğul olan hər bir alim ICOS-un üzvü ola bilər. O, aktual tədqiqat hesabatlarını, eləcə də elmi ad tədqiqatının bütün sahələrinə aid əsas nəzəri məqalələri ehtiva edir. ICOS-un rəsmi dilləri fransız, alman və ingilis dilləridir.

1949-cu ildə ICOS-un yaradılmasından əvvəl iki mühüm hadisə baş vermişdir: 1938-ci ildə Albert Dauzat Parisdə keçirilən birinci Beynəlxalq Toponimiya və Antroponimiya Konqresinə rəhbərlik etmişdir, konqresin ikinci nəşri isə doqquz il sonra, Fransanın paytaxtında təşkil edilmişdir. Müharibənin sonu, 1947-ci ildə Albert Dauzat öz əsas onomastik tədqiqatlarını (*Les noms de personnes* 1925, *Les noms de lieux* 1926, *La toponymie française* 1939) nəşr etdirmişdi ki, bu da onun tanınmasına və hörmət qazanmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq Onomastika Assosiasiyasının yaradılması zərurəti elə birinci konqresdən hiss olunsa da, 1949-cu ildə Brüsseldə keçirilən üçüncü konqres zamanı Beynəlxalq Onomastika Elmləri Komitəsi (*Komité International des Sciences Onomastiques*) təsis edilmişdir. İlk nizamnamələrə [75] görə, ICOS konqresləri üç ildən bir keçirilir – bu, demək olar ki, mükəmməl şəkildə qorunan bir qaydadır (Amsterdam konqresi (1963) istisna olmaqla, bu konqres 1961-ci ildə Florensiyada keçirilən əvvəlki tədbirdən cəmi iki il sonra baş verdi). Nizamnamədə həmçinin bildirildi ki, komitə bir Baş Katibdən və ən azı on digər üzvdən ibarət olmalıdır. İlk baş katib Leuven Katholieke Universitetindən Hendrik Jozef van de Vijer idi və bu universitet Leuven İnstitutunda yaradılmış Beynəlxalq Onomastika Mərkəzi olan ICOS-un baş qərargahına ev sahibliyi edən eyni Universitetdir. Əvvəldən ICOS həm də YUNESKO-nun Fəlsəfə və Humanist Tədqiqatlar üzrə Beynəlxalq Şurasının üzvü idi. Nəhayət, 1950-ci ildə komitənin dövrü nəşri olan “Onoma” nəşr olundu. “Onoma” son nəşrlərin və konfransların, tədqiqat

layihələrinin, dissertasiyalar və s. haqqında məlumatların təqdim olunduğu “biblioqrafik və məlumat bülleteni” kimi başlasa da, hazırda adla bağlı tədqiqatlar haqqında məqalələr dərc edən aparıcı jurnallardan birinə çevrilib. Bəzən “Onoma” həm də ICOS konqreslərinin materiallarının deposu rolunu oynayır.

ICOS sürətlə bir elmi təşkilat kimi beynəlxalq tanınma səviyyəsinə yüksəldi: Uppsalada (1952) baş tutan, Joran Sahlgren və komandası tərəfindən təşkil edilən dördüncü konqres artıq 25 ölkədən 180 iştirakçını cəlb edirdi. ICOS nümayəndələrinin sayı artmaqda davam edirdi. 1966-cı ilə qədər ICOS-un 80-ə yaxın üzvü var idi, 1990-cı ilə qədər cəmi 147 üzv (fəxri üzvlər də daxil olmaqla) qeydə alınmışdır [74].

Təşkilatın sürətli böyüməsi ICOS rəhbərliyinin yenidən müəyyənləşdirilməsi zərurətinə səbəb oldu. 1955-ci ildə Baş katibin köməkçisi Henri Draye tərəfindən dəstəklənməli idi [74]. ICOS-un birinci Baş Katibi – həm də bu vəzifədə ən uzun müddət (18 il) qalan – (1968-ci ilin dekabrında vəfat etdi) Van de Vicerin ölümündən sonra, Henri Draye yeni baş katib, Karel Roelandts isə bundan sonra katibin köməkçisi seçildi. 1990-cı ilə qədər ICOS-un istiqaməti assosiasiyanın bütün rəhbər üzvlərini təmin edən Leuven Universiteti ilə sıx bağlı idi. 1983-cü ildə Drayenin ölümündən sonra Karel Roelandts, Villi van Langendonk və iki nəfər tərəfindən yaradılmış ICOS İcraiyyə Komitəsinin yaradılması qərara alındı.

ICOS-un strukturunda əsas dəyişikliklər 1990-cı illərdə baş verdi: Helsinki konqresi zamanı (1990) təşkilatın nizamnaməsi yenidən müəyyən edildi. Üç il sonra Trier konqresi zamanı nizamnamələr yenidən uyğunlaşdırıldı. Cəmiyyət özünə yeni ad verdi - Beynəlxalq Onomastika Elmi Şurası. Üzvlük siyasəti yenidən müəyyən edildi və abunələrin artmasına kömək etdi. Üzvlük istəklərini qiymətləndirməli olan Üzvlük Komitəsi yaradıldı: fərdlər yalnız iki “tanınmış onomastik” tərəfindən təklif olunarsa üzv ola bilərdilər. ICOS-un İdarə Heyətinin hazırkı formatı o zaman müəyyən edilmişdi və səlahiyyət müddəti iki illik müddət ilə məhdudlaşdırılmışdı. Əsasnaməyə cüzi düzəlişlər 2001-ci ildə təklif edilmiş və Uppsala konqresi (2002) zamanı Baş Assambleya tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Onoma ilə bağlı daha bir mühüm dəyişiklik tətbiq olundu: Onoma onun təsisçiləri tərəfindən biblioqrafik və məlumat bülleteni kimi düşünüldüyü halda, 1993-cü ildə

Onomanın son bibliografik nömrəsi (31-ci cild) nəşr olundu. 1994-cü ildən Onoma elmi jurnal illik kimi nəşr olundu. Qonaq redaktorların rəhbərliyi ilə mütəmadi olaraq 34 (1998/1999) tematik məsələ təklif olunurdu.

Bu gün ICOS cari əsrin əvvəllərindən etibarən ICOS üzvlük siyasətini açdı: onomastik tədqiqatlarla maraqlanan bütün şəxslər artıq ICOS-a üzv olmaqda sərbəstdirlər. 2002-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən yeni nizamnamələr qəbul edildi və elə həmin il ICOS-un baş qərargahının Leuven şəhərində yerləşməsi dayandırıldı. O vaxtdan ICOS-un rəsmi yeri Uppsalada, Dil və Folklor İnstitutunda (SOFI) yerləşir.

Onilliklər ərzində ICOS-da fəal olan insanlar həm onun yaradıcılarının ideallarını qoruyub saxlamağa, həm də sosial və humanitar elmlərin üzləşdiyi aktual suallara cavab verməyə nail olublar. ICOS hələ də ad araşdırmaları üçün yeganə beynəlxalq təşkilatdır və üç ildən bir keçirilən Konqresi təşviq etməklə, Onomada elmi məqalələr dərc etməklə və müntəzəm xəbər bülletenlərini yaymaqla elmi mübadilələrə imkan verir. ICOS-un yaranmasından bəri adların tədqiqi onomastikanı məşhur edən tarixi və etimoloji prosedurlarla birlikdə mövcud olan çoxlu tədqiqat sualları və metodlarına yol açdı. Ad araşdırmaları insan və sosial elmlər üzrə tədqiqatçıların yeni nəsillərini ovsunlamağa davam edir.

Alman dilinin lüğət tərkibinin inkişafında, xüsusən slavyan dillinin təsiri çox böyükdür. Şərqi Almaniya ərazisində slavyan təsiri nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biridir. Bu ərazidə slavyan mədəni və məişət irsinin öyrənilməsi XX əsrin sonlarında yeni, daha yüksək keyfiyyət səviyyəsinə çatdı. Qeyd etmək olar ki, slavyan köklü yaşayış məntəqələrinin bütün antroponimləri və coğrafi adları tədqiq edilmiş və izah edilmişdir. Slavyan onomastikası sahəsində tədqiqatlarla maraqlanan alimlər üçün Almaniya slavyan-alman kontakt onomastikasına dair əsərləri nəzərdən keçirmək, zənnimizcə, maraqlı olar.

Almaniya ərazisində qədim slavyanların onomastik irsi orta əsr nizamnamələrində və salnamələrində qorunan antroponimlər və toponimlərdir. X əsrdən Almaniya slavyan onimləri təkcə slavyanlar deyil, həm də almanlar tərəfindən istifadə edilmişdir. Bunları alman keşişləri (Notare) qulaq yolu ilə qeyd edirdilər. XIV əsrin ortalarına qədər bu qeydlər latın dilində yazılmışdır. XII-XIII əsrlərdə bu onimlərin

alman dilinin qrammatik quruluşuna uyğunlaşması prosesi fəal inkişaf edirdi. Bunun səbəbi slavyanların sayının azalması ilə müqayisədə alman əhalisinin artması idi. Bir çox yer adları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu proseslərin öyrənilməsi Almaniyada qədim slavyan onimlərinin şərh üsullarının inkişafı üçün mühüm şərt oldu [74].

XIX əsrin sonlarından Almaniya ərazisində slavyan yer adlarının və antroponimlərinin tədqiqində onların yazılı təsbitləri və X-XV əsrlərin köhnə formalarının tarixi əsasında üç mərhələni ayırmaq olar.

Birinci mərhələ Şərqi Almaniya universitetlərində dərs deyən və elmlə məşğul olan slavyan alimlərinin, slavyan ölkələrindən olan mühacirlərin tədqiqatları ilə xarakterizə olunur. Berlində Aleksandr Brükner (XIX əsrin sonları), Leypsiqdə və Berlində Maks Vasmer və Leypsiqdə Reynhold Trautman (XX əsr) xüsusi diqqət cəkir. XX əsrin birinci yarısına qədər onlar bu günə qədər ətraflı və aktual olan və digər mühüm nəşrlərin müəllifləri olan dərsliklər yaratdılar.

İkinci, kifayət qədər məhsuldar mərhələ 1950-ci illərdə başladı. Leypsiq və Berlin Universitetlərində məşhur slavyanların - Leypsiqdə Reinhold Olesch və Berlində Hans Holm Bielfeldtin rəhbərliyi ilə slavyan-alman onomastikası üzrə tədqiqat qrupları yaradılmışdır. Onların davamçıları Leypsiqdə Ernest Ayxler (Ernst Eichler), Valter Ventsel (Walter Wenzel) və Karlhaynts Hengst (Karlheinz Hengst), Teodolius Vitovski (Teodolius Witkowski), Berlində Qerhard Şlimpert (Gerhard Schlimpert), Reynxard E. Fuşer (Reinhard E. Fischer) və Korneliya Villix (Cornelia Willich) olmuşlar [74].

Akademik və alman tədqiqatçısı Friedhelm Debus tərəfindən dəstəklənən slavyan alimi Antye Şmitç Almaniyanın şimalında uğurla işləyirdi. Onların toponimik tədqiqatlarının yeri universitet şəhəri Kiel olmuşdur. Cənubda XX əsrin sonlarından Regensburg Universitetində bir neçə il müxtəlif profilli bir qrup dilçi indiki Bavariyanın şimal-şərqində toponimikada bavariya-slavyan əhalisinin izlərini tədqiq etmişlər.

Üçüncü mərhələ XX-XXI əsrlərin sonlarına təsadüf edir və təəssüf ki, Almaniya onomastikasını öyrənmək üçün xüsusi məqsəd daşıyan slavyanların, almanların və tarixçilərin daimi tədqiqat qruplarının mövcudluğu artıq onun üçün xarakterik deyil.

Müvəqqəti qruplar indi konkret məqsədlərlə bağlı seçilmiş mövzular üzərində işləyirlər. Bu işin mərkəzi institut idi. Leybniz, Leypsiqlə Universitetində Şərqi Avropanın tarixi və mədəniyyəti üzrə təcrübəli alimlər, mütəxəssislər tərəfindən idarə olunur. Bundan əlavə, Filologiya fakültəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən Universitetin Onomastika Mərkəzi tələbələr üçün onomastika üzrə mühazirələrlə və Namenberatung und Namenauskunft adlı ictimai məsləhət və arayış xidmətinin fəaliyyəti ilə maarifləndirici iş aparır. Burada Mərkəzi Avropada onomastika üzrə ən böyük ixtisaslaşmış kitabxana yerləşir. Mərkəzin rəhbəri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dietlind Kremerdir.

Mərkəzdə 1990-cı ildə görkəmli slavyan alimi, akademik E.Eyxler tərəfindən əsası qoyulmuş “Alman Onomastika Cəmiyyəti” də fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildən bu cəmiyyət romançı-onomatoloq, filologiya elmləri doktoru, professor Diter Kremerin sədrliyi ilə fəaliyyət göstərir. Bir sıra mütəxəssislərlə birlikdə o, altmışıncı illərdə əsası qoyulmuş Namenkundliche Informationen/Journal of Onomastika illik kitabının nəşrini davam etdirdi, burada alman və xarici müəlliflərin slavyan onomastikasına dair ümumi Avropa dillərində (slavyan istisna olmaqla) məqalələri müntəzəm olaraq nəşr olunur. İlanamənin həcmi təxminən 400-500 səhifədir. Növbəti, 55-ci cild 2018-ci ilin əvvəlində Leipzig University Press tərəfindən nəşr edilmişdir.

2004-cü ildən bəri Leypsiqlə Mərkəzi K. Hengst, və D. Kremer tərəfindən nəşr olunan Onomastica Lipsiensia adlı nəşrlər seriyasına başlamışdır. Bu günə qədər Almaniya və Slavyan ölkələrində slavyan onimlərinin şərhə də daxil olmaqla müxtəlif mövzularda 13 cild buraxılmışdır.

Almaniyada slavyan onomastikasının tədqiqatçıları “Slavyan onomastika atlası” üzərində işdə, ICOS-un beynəlxalq konqreslərində, o cümlədən Slavyan ölkələrində keçirilən beynəlxalq konfranslarda, həmçinin, 1976-cı ildə Moskvada konfransda iştirak etmişlər. Onun mövzusu elan edilmişdir. “Slavyan onomastikasının inkişaf perspektivləri” tədqiqatında bütün hesabatlar A.V.Superanskaya və N.V.Podolskayanın redaktorluğu ilə eyniadlı topluda dərc edilmişdir [74].

Alman tədqiqatçılarının onomastika nəzəriyyəsi problemlərinə və bəzi slavyan xüsusi adlarının şərhinə, onların təbəqələşməsinə və Almaniyada yaranma vaxtına həsr olunmuş çoxlu sayda məqalələri slavyan dilçiliyi jurnallarında, onomastik və tarixi

alman jurnallarında dərc edilmişdir (Zeitschrift für Slawistik, Berlin; Welt der Slawen, München; Serb jurnalı Lětopis, Bautzen; Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg).

V.Venzel müəyyən mənada 2015-ci ildə nəşr etdirdiyi məqalələr toplusunda qədim sorb antroponimlərinin və toponimlərinin (oykonim və hidronimlərin), habelə adların şərh problemlərinə həsr olunmuş məqalələr toplusunda son illərin işinə yekun vurmuşdur. Qədim slavyan tayfalarından ilk 15 məqalə daha əvvəl Almanıyanın elmi jurnallarında dərc olunub [74]. Müəllif əvvəllər heç bir inandırıcı etimologiyası olmayan onimlərin uğurlu rekonstruksiyası təcrübəsini təqdim edir. Məsələn, Siusili qəbiləsinin adı: Sorabi et Siusli (869, 874, 877), Sysyle (təxminən 890), Siusile (961), Siusili (965) qeydə alınmış qədim formaları slavyan dilindən qədim alman dilinə keçdiyini göstərir. Bu söz [zhyzhil] kimi tələffüz olunur və həmin dövrün latın əlifbası vasitəsilə əks olunmuşdur. Müəllif bu formaları Qərbi Slavyan dillərindəki digər toponimlərlə müqayisə edir və onimin mənşəyini ümumi isimdən və ya antroponimdən götürür. Belə nəticəyə gəlinir ki, bu tayfa adı Jujel (qədim apotropik ad) adı əsasında yaranmışdır.

Müəllif əvvəllər alman onomatoloqlarının müxtəlif nəşrlərində nəzərdən keçirilən xüsusi adların yeni və inandırıcı şəkildə əsaslandırılmış izahatlarını təklif edir. Kolleksiya Almaniyada son illərdə nəşr olunmuş slavyan köklü adlara dair kitabçalara çox mühüm əlavə kimi xidmət edir.

Kolleksiyanı üç hissəyə bölmək olar. Əvvəldə lusatların bir sıra toponimlərinin yeni etimologiyaları, həmçinin slavyanların məskunlaşma prosesini və onların məşğuliyyətlərini başa düşmək üçün vacib olan toponimik təhlilin nəticələri (məsələn, damazlıq arılar) təqdim olunur. Bunun ardınca Lusatian antroponimiyasına dair məqalələr bloku [87]. Nəhayət, üçüncü geniş hissədə oxucu Saale və Elba çayları arasındakı ərazinin slavyan yer adlarının yeni etimologiyaları ilə tanış olur. Milzane, Besunzane, Chutici, Quezici və Siusili tayfalarının adlarına, həmçinin Zaqost əyalətinin adlarına, Nisane və Luziçan xalqının bəzi hibrid yer adlarına xüsusi diqqət yetirilir.

II FƏSİL. ALMAN DİLİNDƏ ONOMASTİK KATEQORİYALAR

2.1. Alman dilində antroponimika

Onomastika leksikologiyada xüsusi adların mənşəyini öyrənən bir sahədir. A. Dauzata görə [73] onomastika “xüsusi adların etimologiyasını sistemli şəkildə araşdırmaqdır”. Həm də “xüsusi adlardan qaynaqlanan leksikologiyanın bir qolu” olaraq qəbul edilir [69, s. 389]. Bu elm tarix, coğrafiya və sosiologiya kimi digər sahələrlə də əlaqəlidir. Şəxs adları ilə məşğul olan antroponimiya və yer adları ilə məşğul olan toponimiya olmaqla iki böyük bölməyə ayrılır [69]. Bu kateqoriyaların hər biri də öz-özlüyündə alt kateqoriyalara bölünür.

Antroponimika və ya antroponimiya, antroponomastika onomastikanın linqvistik tədqiqat sahəsi və alt kateqoriyasıdır. Bu elm sahəsi adından da göründüyü kimi şəxs adlarının öyrənilməsi ilə məşğul olur. Bu söz qədim yunancadakı *anthropos*, yəni “*insan*” və *onoma*, yəni “*ad*” sözlərindən ibarət elmi bir neologizmdir və hər bir insanın xüsusi adlarının öyrənilməsi deməkdir. Antroponimika, adların coğrafi bölgüsü əsasında və keçdikləri tarixi inkişaf mərhələsi nəzərə alınaraq onların təsnifatı üzərində işləyir. İnsan adlarının mənşəyinin müxtəlifliyinə görə antroponimika onomastikanın əksər digər ixtisas sahələrinə, məsələn, toponimiya (yer və sahə adları), hidronimiya (su obyektlərinin adları) və həm də xrematonimlərə (obyektlərin adlarına) əsaslanır.

Əsasən, fərdi və kollektiv adlar, yəni fərdlər və insan qrupları üçün olan adlar arasında fərq qoyulur. Bundan əlavə, rəsmi, məsələn, vətəndaş adları və qeyri-rəsmi adlar, ya da ev adları arasındakı fərq kimi bu iki ad qrupunu daha da dəqiqləşdirən əlavə fərqləndirici xüsusiyyətlər mövcuddur.

Bugünkü nöqtəyi-nəzərdən, ad tanınmağa xidmət edir, keçmiş dövrlərdə isə daha güclü leksik məna daşıyırdı ki, bu da etimologiyada araşdırılan bir mövzudur. Bu məna və mahiyyət etibarı ilə çox vaxt fərdin fiziki xüsusiyyətinə istinad edirdi. Lakin zaman keçdikcə bu əsas funksiya itirildi və ad fonetik olaraq dəyişdirildi ki, bu da onun identifikasiya funksiyasına qədər kiçilməsinə gətirib çıxartdı.

Antroponimlərin formal quruluşundan danışarkən iki əsas quruluşdan söhbət açılır: biradlı quruluş və çoxadlı quruluş. Biradlı quruluş, yəni mononimlər, çox vaxt peşə və

ya mənşə kimi əlavə xarakteristikası olan, lakin sabit olmadıqları üçün adın bir hissəsi hesab edilməyən və yalnız kontekstdə fərqləndirməyə xidmət edən adlara deyilir.

Çoxadlı quruluşda isə rəsmi və qeyri-rəsmi adlar arasında fərq qoyulur. Rəsmi, tam ad ümumi ad adlanır. Qeyri-rəsmi olanlara ləqəblər (təxəllüs, ləqəb, istehzal ad və ev heyvanının adı) və ikinci dərəcəli adlar (məsələn, ev adları) daxildir.

Qərb mədəniyyətində orta əsrlərdən bəri şəxs adı bir (və ya daha çox) vəftiz və ya ilk verilən addan və irsi olaraq keçən soyaddan ibarət adlandırma sxemi ən çox yayılmış sxemdir. Misal üçün;

Tam ümumi ad (Gesamtname): Gerhard Jan Zimmermann;

Ad (Vorname): Gerhard Jan;

Soyad (Familiennamen): Zimmermann;

İlk ad və ya vəftiz adı (Rufname): Gerhard;

İkinci ad (Beivorname): Jan;

Qısaltma ad (Spitzname): Gerri, Gerdi və s.

Alman dilində “Rufname” sadəcə ləqəb mənasında deyil, həmçinin ad daşıyıcısına doğulanda, ən geci vəftiz zamanı verilən ad mənasında istifadə olunur. Adlar sonradan ən müxtəlif şəxslər və ya qruplar tərəfindən əlavə oluna bilər və nəhayət, miras alınır. Buna görə də, şəxs adları adlandırmanın ən birinci formasını təmsil edir. Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, adın qısaldılması və ya regional variantları vasitəsilə vəftiz adından yayınmaq da mümkündür. Adlandırma motivinin təyin edilməsi çox vaxt çətinlikdir. Məsələn, uşağı himayəçinin himayəsi altına almaq üçün müqəddəslərin adlarının qəsdən belə seçildiyini güman etmək olar. Bununla belə, prinsipə güman edilə bilməz, çünki müqəddəslərin adının seçilməsi başqa səbəblərdən də qaynaqlana bilər. Beləliklə, ailə daxilində soyadla ənənəni davam etdirmək imkanı yaranır. Bu, xüsusilə də ata tərəfindən keçən nəsillərdə böyük rol oynayır və əvvəlcə zadəganlar arasında, daha sonra yüksələn burjuaziya arasında yayılmışdır. Bu ad hakimiyyət və ya mülkiyyət iddialarını ifadə etmək üçün uyğun bir üsul olaraq istifadə olunur.

Tədqiqatçılar adları, adətən, alman və xarici mənşəli olmaqla iki qrupa bölürlər. Xüsusi qrup alman və xarici mənşəli ola bilən müqəddəslərin adlarıdır. Qeyri-alman adları içərisində ən böyük qrupdan olanlar müqəddəslərin adlarıdır. Əslən alman

adlarına sahib olan dindarlar bir adqoyma ənənəsi yaratmış olsalar belə, onların böyük əksəriyyəti xarici dillərdən gəlmişdir.

Xüsusi isimlər qeyri-lingvistik reallıqda konkret obyektə istinad edilən lingvistik əlamətlərdir. Bu tədqiqat və ya istinad xidmətinə görə onlar isimlər qrupuna təyin olunurlar [61]. Həmçinin, onlar lingvistik işarənin üç komponenti: ifadə, məzmun və istinad obyektı arasında (semiotik üçbucaq) qarşılıqlı əlaqədə “normal” isimlərdən, başqa bir sözə desək, apelyativlərdən və ya ümumi isimlərdən (məsələn, Stuhl, Tiger, Junge (stul, pələng, oğlan)) fərqlənirlər. Apelyativlər təyin olunmuş obyektin bütün xüsusiyyətləri ilə leksik mənaya malikdir, məsələn, pişik sözünü götürək, “miyoldayan, dördayaqlı, pəncələri olan bir heyvan”. Pişik sözünün obyektə istinadı yalnız mənə tərəfinin aktivləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Bu, adlarda bir qədər fərqlidir. Bunlar sinxron və semantik olaraq mənasız görünür, yəni artıq adın daşıyıcısı haqqında heç bir məlumat vermirlər. Alman dilində Katz soyadlı şəxs, şübhəsiz ki, pişik deyil və ya Baker soyadının leksik mənası “bişmiş məmulatların istehsalçısı” demək deyil, yəni eyni adlı şəxsin ümumi adının aid olduğu peşə ilə məşğul olması vacib deyil. Beləliklə, xüsusi adlar leksik mənadan istifadə etmədən birbaşa istinad olunan (Direktreferenz) obyektı təyin edir [29, s. 11; 42, s. 56-58; 61, s. 1-3].

Xüsusi adlar və apelyativlər arasındakı funksional fərq belə izah olunur: sonuncular cinsin üzvlərinə istinad etdiyi və beləliklə də, oxşar obyektləri (məsələn, pələng “zolaqlı yırtıcı pişik”) təsnifatlandırır və səciyyələndirdiyi halda, Riçard Parker kimi adların əks təsnifat funksiyası var. Onlar “... ayrı-ayrı anlayışları öz unikalılığı ilə dəqiq müəyyən etmək və etiketləməyə xidmət edirlər” [44, s. 63]. Məsələn, Riçard Parkerin misalına Yann Martelin “Pələng ilə gəmi qəzası” (“Schiffbruch mit Tiger” (2001)) romanındakı pələngi nümunə kimi göstərmək olar. Ekstralingvistik reallıqda bir obyektə birmənalı müraciət etmək üçün apelyativlərdən istifadə etmək istəsək, bu, xüsusi adlarla müqayisədə əlavə lingvistik səy tələb edir. Məsələn, Yann Martelin “Pələng ilə gəmi qəzası” romanını nəql edən Pələng obrazını buna aid etmək olar [54, s. 22-27].

Adlar və apelyativlər arasındakı fərqi dəfə başqa nəzəri yanaşmalar da mövcuddur. Məsələn, monoreferensial yanaşmaya ən yaxın olanı Millin xüsusi adların

mənasızlığına dair fikirlərini qeyd edə bilərik. Obyekti təyin edən və həmçinin, eyni mənanın xüsusiyyətlərini təyin edən apelyativlərdən fərqli olaraq, adlar sadəcə obyektə zehni istinad yaradır. Bu nəzəri modelin təzadını Yespersen təqdim etmiş və adlara maksimum məna vermişdir, çünki apelyativlərdən fərqli olaraq onlarda əlavə fərdi məlumat və ya ad daşıyıcısının apelyativlərində olmayan semantik xüsusiyyətlər vardır. Məsələn, “Miezi” adlı fərdi ada sahib olan pişiyin digər xüsusiyyətləri arasında diş, yaşıl gözlü, ağ tüklü və s. təsvir olunur [29, s. 55].

Bununla belə, xüsusi isimlər və apelyativlər, hər iki baxımdan da fərqli dərəcəli xüsusiyyətləri paylaşan vahidlərin yalnız iki qütübünü təşkil edir. Xüsusi adlar və apelyativlər arasında keçid sahəsindəki bu sərhəd hallarına “ümumi-xüsusi adlar” daxildir. Harvegə görə, bunlar təkcə identifikasiya ilə deyil, eyni zamanda, ad daşıyıcısının kateqoriyasını, “ümumi ad bazasını” (“Gattungsnamensockel”) aşkara çıxaran apelyativ elementini ehtiva etməklə təyin edilmiş qurumu xarakterizə edir [32, s. 89]. Məsələn, *Johannes Gutenberg-Universität, Bodensee, Alexanderplatz, Golfkrieg*. Bu cür formalaşma küçə, bina və müəssisə adları (obyekt adları, məsələn, məktəb adları) daxil olmaqla müəyyən adların təsnifatı üçün xarakterikdir. Bunlar qismən apelyativ tərkib elementi (-straße, -weg; -haus, Grundschule, Gymnasium) ilə xarakterizə olunur, yəni bunun leksik mənası var. Lakin apelyativ elementi “ümumi ifadəyə funksional olaraq tabedir” [31, s. 170]. Buna görə də ümumi xüsusi adlar ilk növbədə adlar təsnifatına aid edilə bilər.

Ümumi-xüsusi adlar halı göstərir ki, adlar və apelyativlər arasındakı fərq xüsusi isimdir (məsələn, Qara Meşədəki Feldberq bələdiyyəsi – Gemeinde Feldberg im Schwarzbald)) və ya ümumi isimdir (məsələn, Qara Meşədəki Feldberq dağı – Feldberg (Berg im Schwarzwald)). Lakin ümumi isimlərin vəzifəsi onu göstərir ki, adlar və apelyativlər arasındakı fərq sərhəd və keçid sahələrinə malikdir və söz formasının özü mütləq onun olub-olmadığını göstərə bilmir. Bu, adlar və apelyativlər arasında keçid proseslərində də özünü göstərir. Məsələn, apelyativ adlar ononimləşdirmə və ya proprializasiya (ümumi ismin xüsusi ada çevrilməsi prosesi) ola bilər. Bunun ən bariz nümunələrindən biri peşə adlarından (məsələn, Müller) soyadlara keçiddir. Digər tərəfdən, deonimizasiyanın əks prosesi də var. Məsələn, məhsul, mal

adları (Tempo) apelyativ kimi yenidən şərh edilir. Onu da qeyd etmək olar ki, məhsul adları (məsələn, Nutella, Golf) xüsusi adlar və apelyativlər arasında başqa sərhəd halını təmsil edir. Soyadlar və ya yer adları kimi prototip adlardan fərqli olaraq, onlar mono deyillər, yəni ailə və ya yer adları kimi prototip adlardan fərqli olaraq, mono-referensial deyillər. Çünki onlar təkcə bir fərdi obyekt deyil, bir neçə fərqli mənalara kəsb edə bilər. Apelyativlərdən (məsələn, avtomobil) fərqli olaraq, əmtəə adları mütəxəssislər tərəfindən təyin olunan məhsulların, obyektlərin bütün xüsusiyyətlərinə görə tamamilə eyni olması ilə xarakterizə olunur [58, s. 558].

Buna görə də adlar dəqiq olaraq bir obyektə istinad etməlidir, yəni ideal olaraq ünsiyyət birliyində heç bir təkrarlanma olmamalıdır. Ancaq bunu təcrübədə tətbiq etmək çox çətindir, məsələn, biz tez-tez Maksimilian və ya Marie adlı bir neçə insanı tanıyıırıq və birmənalı identifikasiya üçün digər üsullardan istifadə etməli oluruq. Məsələn, soyadı və ya (bürokratik kontekstdə) doğum tarixi. Eyni anlayış *Neustadt* kimi ümumi yer adlarına da aiddir və daha geniş ünsiyyət dairələrində bunlara əlavələr olunur. Məsələn, *der Weinstraße* kimi əlavə ad komponentləri. Hətta *Im Kirschgarten* kimi orta əsrlərdə yayılmış məkan adları da, bugünkü qloballaşan cəmiyyətdə obyektin birmənalı identifikasiyası üçün mono-referensial deyil. İdarəetmədə obyektlər müvafiq olaraq nömrələnir, məsələn, ev nömrələri ilə. *Mannheim* şəhərinin mərkəzində hətta küçə adlarının əvəzinə ev bloklarının əlifba sırası ilə qruplaşdırılmasına rast gəlmək olar (A1, N7 və s.). Bu mono-istinad yaradan prosedurdur. Əks halda ünsiyyətdə olanların səriştəsinə çox zərər vurur, yəni onların A1 və ya N7 kimi rəqəmləri dildənkənar reallıqda obyektə əlaqələndirmək üçün koqnitiv qabiliyyətləri ciddi şəkildə problem yarada bilər. Digər tərəfdən, ədədi sistemlər performans baxımından əlverişlidir, yəni obyektə adlandırmaq üçün az linqvistik səy tələb olunur. Bu üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərə alsaq, alman ünvan sistemi xüsusi adlar (küçə adları, şəhər adları) və nömrələmənin (ev nömrələri, poçt indeksləri) birgə istifadəsi təəccüb doğurmaz.

Didaktikaya köçürsək, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xüsusi adların birbaşa istinad funksiyası şagirdlərdən, məsələn, *Müller*, *Bär* və ya *Klein* kimi soyadlı müəyyən bir şəxsi necə xarakterizə edəcəklərini soruşmaqla da əks oluna bilər. Ola

bilər ki, öyrənənlər zarafatla burada assosiasiyaları ifadə etsinlər, məsələn, *Klein* adını daşıyanlar bu halda qısa boylu insanlar hesab olunurlar. Belə halda bu cür adların etimoloji mənasına müraciət edilə bilər. Hər kəsə aydın olmalıdır ki, Müller (dəyirmançı) soyadlı insanların heç də hamısı bu peşə ilə məşğul olmur və bu cür uyğunlaşmalar baş verəndə daha çox yumoristik effekt doğurur. Beləliklə, aydın olur ki, adlar apelyativlərdən fərqli olaraq klassik mənada konseptual məzmunla malik deyillər. Bu, məsələn, şagirdlərlə linqvistik eksperiment aparıb onlara fantastik adlar seçməyə imkan verir. Henne tərəfindən aparılan bir araşdırmada şagirdlər o dövrdə tanınan məşhurların adlarını (Elvis, Merilin) seçir, bu da, sorğuya cəlb edilən gənclər üçün müsbət mənə daşıyırdı [334]. Adın seçilməsinin başqa bir səbəbi, məsələn, onun səsi və ya adın (morfoloji xüsusiyyəti) qısalığı, uzunluğu ola bilər. Beləliklə, təcrübə öyrənənlərə aydın edir ki, adın seçimində həlledici olan onun leksik mənası deyil, səs, (morfoloji) qısalıq, uzunluq və ya məlum ad daşıyıcılarına istiqamətlənmə kimi aspektlər həlledicidir və bu müsbət əhəmiyyət kəsb edir.

Müvafiq adlarla mono-istinadların yaradılmasının çətinliyi də öyrənənlərdə maraq doğurur. Tez-tez bir sinifdə eyni adlı bir neçə uşağa rast gəlmək olur. Bu halda çəşqınlıq və aydın identifikasiya üçün müvafiq prosedurlardan (soyadları, ləqəblər və s. ilə ünvanlara bilər) istifadə oluna bilər. Dilin tarixinə nəzər saldıqda, məsələn, Fuchsbau və ya Zum weißen Rössl kimi ev adları hələ də mono-referensial idi və müasir cəmiyyətimizdə niyə onların artıq mono-referensial ola bilmədikləri sualı da öyrənənlər üçün maarifləndirici ola bilər. Burada tez-tez aptek adlarında və ya restoran adlarında qorunub saxlanılan ev adları ilə rastlaşmaq olar.

Adların həm məzmun, həm də ifadə xüsusiyyətləri vardır.

“Bütün xüsusi adlar mənşəyinə görə həssas və mənalıdır və əgər bir şey adlandırılırsa, onun belə adlandırılmasının bir səbəbi olmalıdır. Təkcə bu mənə ilk adlandırma zamanı üçün keçərlidir. Ad asanlıqla və tez bir zamanda insanların artıq ilkin mənasını xatırlamadığı və bu cür də işlətməyə davam etdiyi bir ada çevrilir” [27, s. 132].

Yuxarıda artıq göstərilmişdi ki, adlar ümumi adlardan fərqli olaraq leksik mənə daşımır və beləliklə, identifikasiyaedici şəkildə dildənkənar reallıqda birbaşa fərdi

obyektə istinad edir. Buna baxmayaraq, adlar bir qayda olaraq apelyativlərdən yaranmışdır. Məsələn, Luna (Lat. “Ay”) və Siegfried (alm. “Victory” + “Peace”) kimi şəxs adlarını, Bäcker/Becker kimi soyadlarını və ya Neustadt kimi şəhər adlarını müqayisə etmək olar. Bununla yanaşı, bir çox hallarda hələ də önə çıxan bu orijinal mənə (etimologiya) adlar istifadə edildikdə həmişə gizlədilir, yəni bu adın indiki daşıyıcısı haqqında heç nə demir.

Leksik mənənin olmaması səbəbindən adlar apelyativlərdən fərqli olaraq, ümumiyyətlə, tərcümə edilmir. Bu, xüsusilə şəxs və yer adları kimi prototip ad siniflərinə aiddir [54, s. 42-43]. Bu leksik cəhətdən şəffaf strukturlara malik adlarda və xüsusən də ümumi-xüsusi adlarda olduğu kimidir. Məsələn, almançada Schwarzwald, yəni Qara Meşə, fransızca Forêt-Noire, ispanca Selva Negra, yunanca Selva Neqra kimi hallar bura aiddir. Bu baxımdan adların əvvəllər yayılmış tərcümələrindən imtina edilərək xarici dillərdəki təyinatların xeyrinə bir addım atıldı. Məsələn, köhnə söz olan *Felsengebirge* əvəzinə *Rocky Mountains* (Qayalı Dağlar).

Soyadların yaranmasında humanist adların (Humanistennamen) istifadəsi erkən müasir dövrdə geniş yayılmışdır. Bu dövrün alimləri tez-tez soyadlarının latınlaşmış formalarından istifadə edirdilər. Dilçilik tarixində xüsusi hal kimi XV-XVIII əsrlər humanist adlar dövrü adlanır. Burada yerli dil, yəni alman dili təkcə latın (daha nadir hallarda isə yunan) sonluqları (məsələn, Schottel – Schottelius, Wilhelm(s) – Wilhelmi, -y) vasitəsilə genişlənməmişdir. Bəzən onların latın ekvivalentlərinə tərcümə edilməsi də mümkündür. Məsələn, Bauer-Agricola (lat.), Schwarzerdt-Melanchton “schwarz” + “Erde” (yun.). Xüsusilə savadlı elita arasında məşhur olan bu keçmiş tərcümə təcrübəsi özünü indiki alman soyadlarında qoruyub saxlamışdır. Nəticə etibarilə, “tərcüməyə və mənaya köməklik” məqsədi ilə lüğətlərdə [35, s. 64] bu adlar qeyd olunmamışdır. Əgər kimsə yer və şəxs adlarının mənşəyi və yaxud orijinal mənəsi haqqında nə isə öyrənmək istəyirsə, bu məqsədlə alman dilində xüsusi etimoloji ad leksikonlarına müraciət etməlidir. Məsələn, Berger 1999, Bahlow 2005 və ya Rosa Kohlheim və Volker Kohlheim 2005. Çox vaxt morfoloji cəhətdən qeyri-müntəzəm, deonomastika adlanan xüsusi adların törəmələri ilə vəziyyət bir qədər fərqli olur. Məsələn, Avstriyada – Österreicher/in, ancaq Fransada – Franzose/Französin.

Rotştaynın göstərdiyi kimi, bəzi hallarda sistemsiz də olsa, ölkə və şəhər adlarının deonomastikası lüğətlərə integrasiya olunur. Bu, həm də öyrənənlər üçün vacib bir cəhətdir [59, s. 143]. Lüğətlərdə sözləri axtarmaq, öyrənənlərin artıq V-VI sinifdə əldə etməli olduğu bir bacarıqdır. Buna görə də şagirdlər lüğətlər, “Dil haqqında məlumat verən tədqiqat əsərləri” (“Nachschlagewerke, die über Sprache informieren”) [59] və “Dünya haqqında məlumat verən tədqiqat əsərləri” (“Nachschlagewerke, die über die Welt, das Außersprachliche, informieren”) arasındakı fərqi bilməlidirlər, həm də deonomastika kimi sərhəd hallarından xəbərdar olmalıdırlar. Prinsipcə, alman dili dərslərində yuxarıda qeyd olunan ensiklopediyalardan biri ilə işləmək, adların və ya soyadların etimoloji mənasını araşdırmaq öyrənənlərin vəzifələrindən biri hesab olunur.

Baxmayaraq ki, adlar semantik cəhətdən mənasız sayıla bilər, onlar dil istifadəçilərində müəyyən assosiasiyalar (konnotasiyalar) yaradır. Adların özünəməxsus ad mənalı mövcuddur [18, s. 193-194; 63, s. 181]. Bu cür konnotasiyalar sırf təsnifat xarakterli ola bilər, ona görə ki, onlar yer adlarında *-heim*, *-ingen*, *-stadt* sonluqlarında olduğu kimi, adı çəkilən obyekt haqqında kifayət qədər etibarlı nəticələr çıxarmağa imkan verir [61, s. 92-94]. Şəxs adları da öz növbəsində, insanların cinsini müəyyən etmək haqqında lazımi məlumatları (ən azı alman dilində) kodlaşdırır. Əsasən adların fonetik təbiəti ilə, məsələn, hecaların sayı, vurğu nümunəsi və ya xüsusi sonluğa sahib olan səslərlə, yəni qadın üçün *-a*, *-e*; kişi üçün *-o* səsləri ilə müəyyən etmək mümkündür. [61, s. 103-107]. Digər dillərdə qadın şəxs adları əsasən *-a* (məsələn, Teresa, Carla), kişi şəxs adları isə daha çox *-o* hərfi ilə bitir. İspan və italyan dilləri də daxil olmaqla, şəxs adlarında cinsi işarələmənin bu formal prinsipi daha çox istifadə edilir. Məsələn, ispan dilində Pedro, Giacomo və ya samitlə bitdikdə, məsələn, Carlos, Javier.

Şəxs adlarının hələ də şəffaf apelyativ materialına əsaslandığı digər adlandırma sistemlərində (məsələn, türk dilində) cins məlumatı olmadığı üçün, bu adın mənası vasitəsilə ötürülür. Qadınlara zəriflik və gözəllik bildirən müraciət adları verilir, kişilərə isə gücünü və cəsarətini vurğulayan adlarla müraciət olunur. Hindistan adlanmasında da vəziyyət oxşardır. Burada kişilərə qəhrəmanlıq əməllərinə əsaslanan

adlar verilir [55, s. 27]. Nəticə etibarı ilə, şəxs adları müxtəlif mədəniyyətlərdə gender rollarının başa düşülməsinə, eləcə də, adların qoyulmasında mentalitet, din və adət-ənənə tarixinin mədəniyyətlə bağlı aspektləri haqqında məlumat verir [37, s. 695]. Adların istifadəsi və adlandırma həmin mədəniyyətin iştirakçılarının xüsusiyyətlərini əks etdirir [55].

Məzmun tərəfindəki xüsusiyyətlərlə yanaşı, adların xüsusi işarə statusu, ifadə baxımından apelyativdən kənara çıxılmasına səbəb olur. Nübling bu kənarlaşmaların funksional olaraq əsaslandırıldığını vurğulayır: “Bir tərəfdən, onlar ilkin mənbədən, apelyativdən formal demarkasiyaya (dissosiasiyaya) xidmət edir; digər tərəfdən, söz kökünün qorunub saxlanmasına xidmət edirlər ki, bunun da məqsədi istər maddiyyət baxımından, istərsə də, fonoloji baxımdan mümkün qədər dəyişməz qalmasına nail olmaqdır [53, s. 275–302]”.

Nübling qeyd edir ki, belə dissosiasiya prosesləri ilkin apelyativ vahidlərin anonimləşdirilməsi nəticəsində yaranır. Bunu sadə bir nümunə ilə göstərmək olar: Meier-in peşə adının yalnız bir mümkün (və düzgün) yazılışı var, yəni “Meier”. Bu düzgün yazılışdan kənara çıxan “Mai(e)r, May(e)r, Mey(e)r, Majer” kimi formalar eyni fonetik silsilənin müvafiq ad statusunu soyadı kimi qeyd edilir. Buna oxşar vəziyyət uzun “ie” ilə tələffüz olunan “Schmied” soyadının formalarının apelyativinə də aiddir [53]. Məsələn, “Schmid, Schmitt, Schmidt” qısa “i” ilə. Belə formal dissosiasiyalar adətən adlar sabit qaldıqda və apelyativlərin məruz qaldığı sonrakı linqvistik dəyişiklik proseslərində iştirak etmədikdə (və ya artıq iştirak edə bilmədikdə) yaranır. Beləliklə, leksika sahəsində sabit orfoqrafiya özünü təsdiqlədi ki, bu nadir hallarda variasiyaya, yəni sözlərin bir neçə formada yazılıb çoxalmasına imkan yaradır. Buna baxmayaraq, *Weber* və ya *Schneider* kimi hallar var ki, onlar apelyativdən formal ayrılma olmadığı halda ən azı müəyyən çaşqınlıq potensialına malikdirlər. Bu, *Wolf*, *Bär* və ya *Neumann* kimi hallarda fərqlidir. Onlar tam şəffaf olsalar da, apelyativdir. Lakin onların apelyativ mənası adın daşıyıcısı ilə əlaqəli ola bilməz.

Bir çox hallarda adlar da dialektik-regional özəllikləri və ya standart yeni yüksək alman dilinə daxil olmayan variantları qoruyub saxlayır.

Məsələn, fonoloji baxımdan;

- yeni yüksək alman dilində *Pape*;
- orta yüksək alman dilində *Paffe*;
- yüksək yuxarı alman dilində *Pfaffe* kimi ailə adları.

Leksik baxımdan;

- yüksək alman dilində *Fuchs*;
- yeni alman dilində *Voß*.

Eyni vəziyyət morfologiyaya da aiddir: “*Gasthof zum Schwanen*” (Memmingen) və ya “*Zum roten Schneck*” (Basel) yer adı kimi adlarda əvvəlki forma nisbəti qorunub saxlanılmışdır. *Schwan* əvvəlcə zəif fleksiya idi (yeni yüksək alman dilində *Prinz*, *Bote* kimi), lakin dəyişən sistem sahəsində müxtəlif restrukturizasiyalar zamanı o, güclü fleksiya uğradı - des Schwans, dem Schwan və s. [50]. Eyni vəziyyət yeni yüksək alman dilində qadın cinsinə çevrilmiş “Schnecke” sözünə də aiddir, lakin bir çox cənubi alman dialektlərində orijinal kişi cinsini qoruyub saxlamışdır (Schneck). Lakin, bu həmişə belə olmur, adın kökü standart formada qalır və formal dissosiasiya sadəcə olaraq xüsusi addan uzaqlaşan apelyativ baxımından passiv yolla əldə edilir. Xüsusilə də, mürəkkəb tərkibli adlar bir vaxtlar “şəffaf” olan morfoloji strukturlarını “bulandıran” assimilyasiya və eliziya proseslərinə qarşı həssasdırlar. Məsələn, *Schwanenbach* - *Schwambach* və ya *Bernhard* - *Bernd* kimi birləşmələr, həmçinin [*zu der*] *hohen burg* - *Homburg* kimi vahid əmələ gətirmək üçün birlikdə inkişaf edən sintaqmları nümunə göstərmək olar. Nəticədə, potensial motivasiya və qeyri-şəffaflıq arasında yerləşən xüsusi adlar və apelyativlərdə müxtəlif dərəcələrdə dissosiasiya baş verir.

Xüsusi isimlər həm də dil sisteminin bütün qrammatik səviyyələrindəki kənarlaşmalar vasitəsilə öz xüsusi söz sinfi statusunu əldə edir, buna görə də haqlı olaraq “onimik xüsusi qrammatika”dan (“onymische Sondergrammatik”) danışmaq olar [53]. Onimik xüsusi qrammatika sözün orfoqrafik, fonoloji, morfoloji və digər yollarla quruluşu ilə bağlıdır.

1) Sözün orfoqrafik quruluşu: Xüsusi adlar dilin yazılı dildə standartlaşdırılmayan yeganə hissəsidir: “Dreß, Voß, Heß və s.” kimi adlar “ss/ß” yazıda yeni tənzimlənməyə daxil edilməmişdir. Beləliklə, xüsusi adların yazılışı sabit

hesab olunur (və dəyişiklik çox bürokratik səy və hər şeydən əvvəl yüksək xərclərlə əlaqədardır). Nəticədə, adlar yeni yüksək alman dili orfoqrafiyasının səs - hərflə uyğunluğundan kənara çıxan tarixi qrafikləri qoruyur. Məsələn, “oi” “Stoiber”də [ɔɪ] üçün (müntəzəm “eu, äu”), həm də “Troisdorf”da [o:] üçün (müntəzəm “o, oh, oo”). Bundan başqa, xüsusi isimlər daxili əlavələr (məsələn, “BahnCard, TeeGschwender”), apostrof (“Werner's Backstube”) və ya tire (“Dr.-Martin-Lüter-Kinq-Weg”) kimi sinqrafemlərin istifadəsi nəzərə çarpan (orfoqrafiyaya uyğun olmadığı üçün) yazı üsuluna qarşı xüsusilə həssasdır.

2) Sözü fonoloji quruluşu: Burada adlar tez-tez alman dilinin prototip söz strukturundan, mono-hecadan (məsələn, Wort, Hund) və ya reduksiya hecalı troxausdan (Trochäus) (məsələn, Kátze, Mésser) kifayət qədər fərqli olur, çünki onlar təkcə kənara çıxan vurğu nümunələrini göstərmirlər. Məsələn, düzgün olan Vón der Léyen, Von der Léyen deyil; və ya Tómbbergstraße, Tombérgstraße deyil, həmçinin vurğulana bilməyən mövqedə olan tam saitlər (məsələn, Lena, Philipp) və ya normal lüğətdə olmayan səslərin birləşmələri (məsələn, Gschwender) buna aid ola bilər.

3) Sözü morfoloji quruluşu: Fleksiya sahəsində adlar sözdə avtofleksiya ilə xarakterizə olunur. Yeni yüksək alman dili apelyativləri üçün ən azı yeddi müxtəlif cəm formalaşması variantı olsa da, onların necə sayılmasından asılı olaraq (məsələn, [die] Hunde, Gründe, Münder, Kunden, Äpfel, Löffel, Opas), xüsusi adların yalnız bir cəm şəkilçisi mövcuddur, yəni -s. Bundan əlavə, yiyəlik hal şəkilçisinin getdikcə buraxıldığı radikal bir hal azaldılması var, məsələn, des Alten Ägypten(s) (Qədim Misirlilər). Əgər cinsiyyəti təyin edən söz istinad edilən sözdən əvvəl gəlsə, əsasən, apostrofdan istifadə olunur. Bu adın əsas hissəsini istinad olunan sözdən vizual olaraq fərqləndirir. Məsələn, *Anna's Katze*. Bugünkü şərtlər və müşahidə olunan dil dəyişikliyi tendensiyaları xüsusi adın ideal olaraq tamamilə toxunulmaz halda qaldığı anonim söz kökünün qorunmasına xidmət edir. Cins təyinatına gəldikdə, adlar da apelyativ üçün təyinat prinsiplərindən kənara çıxır: Bildiyimiz kimi alman dilində söz ilə cins təyinatını əzbər öyrənmək lazımdır, çünki adətən müxtəlif cinslər üçün tanınan nə formal (məsələn, *-chen* neytral), nə də məzmunla əlaqəli əlamətlər (məsələn, qadınlar üçün (feminin) və kişilər (maskulin)) olmadan *der Löffel, die Gabel, das*

Messer kimi sözlərin təyinatlarını müqayisə etmək olar. Apelyativ üçün bu ixtiyari və ya leksik cins təyinatından fərqli olaraq, bir çox hallarda adların cinsi təyini üçün istinad obyektinə haqqında sadəcə məlumat vermək üçün kifayətdir. Məsələn, şəhər adları (das schöne Hamburg, “die” yox) həmişə bitərəfdir və ya hər biri istinad obyektinə görə müxtəlif cins təyinatları: *der Continental* (avtomobil) – *die Continental* (məsələn, gəmi kimi) – *das Continental* (məsələn, otel kimi) buna aid edilə bilər [19, s. 244-251].

4) Sözü başqa yolla düzəldilməsi: Cümlə səviyyəsində (sintaksisdə) cins təyinatı ismin mövqeyi ilə (məsələn, *Philipps*) vurğulanmalıdır: Apelyativlərlə müqayisədə (məsələn, *des Kindes*) onlar istinad olunan isimdən (məsələn, *Fahrrad*) əvvəl gələ bilər, məsələn, *Philipps Fahrrad* ilə *das Fahrrad des Kindes*; lakin *Kindes Fahrrad* olması düzgün deyil (*das Kindes Fahrrad* mürəkkəb ad kimi arxaik şərh təklif edir; hər iki hal da yazıda mümkündür: *das Fahrrad von Philipp/von Kind*).

Bundan əlavə, bir qədər yeni xüsusi isimlərdə, apelyativ ilə müqayisədə ön sözlərin və bəlkə də artikllərin fərqli istifadəsi nəzərə çarpır. Məsələn, *Ich gehe in die/zu den alten Kirchen* və *Ich gehe nach Altenkirchen*. Bu kontekstdə adlarla artiklin istifadəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Çay adları üçün, məsələn, məcburidir (der Rhein, die Donau), şəhər adları üçün, digər tərəfdən, sintaktik mühitdən asılıdır (das schöne Hamburg və ya Hamburg ist schön). Şəxs və soyadlarda artikllərin dəyişdirilməsi daha mürəkkəb hesab olunur. Burada dilin regional mənşəyi ilə (məsələn, şimal və ya cənub) yanaşı konkret kontekstdə də rol oynayır (məsələn, mənfi və ya müsbət). Lakin, standart dildə şəxs adlarında artikllərin istifadəsi (hələlik) tanınmır [16, s. 257-293; 54, 80-84, 123-128; 61, s. 60-65].

Soyad hər bir şəxsin adının bir hissəsidir. O, ilk adı tamamlayır və ad daşıyıcısının ailəyə mənsubluğunu ifadə edir. Bir qayda olaraq, alman dilində soyadın qarşılığı üçün “*Nachname*” və “*Zuname*” terminləri “*Familiennamen*” termininə sinonim olaraq istifadə olunur. İsveçrədə isə buna “*Geschlechtsname*” deyilir.

Bildiyimiz kimi, bəzi xalqlarda soyad evlilik zamanı dəyişə bilər. Evlilik səbəbi ilə dəyişən soyaddan (Ehename) fərqli olaraq, nəsilən əldə edilən soyad ilkin soyad (Geburtsname) adlanır (əvvəllər evli qadınlarda bu soyada qızlıq soyadı, yəni,

Mädchenname; İsveçrədə “Ledigname” deyilirdi). Bu qadının valideynlərinə, ailəsinə mənsubluğunu ifadə edir. Bir çox müasir ad qanunlarında ilkin soyadları və evli soyadlar qoşa adlarda (Doppelnamen) birləşdirilə bilər (İsveçrədə - ittifaq adı, “Allianzname”). İlkin soyaddan (Geburtsname) fərqli olaraq, bu ad doğumdan çox sonra dəyişə bilər. Təxəllüs isə qohumluq əlaqəsi olmadan da soyad kimi istifadə edilə bilər.

Ev adı (Hausename və ya Hofname) kənd yerlərində ailə adı ilə oxşar funksiyanı yerinə yetirir. Gündəlik nitqdə, o cümlədən Hessendə, xüsusən Almaniyanın cənubunda və Avstriyada adətən şəxs adına prefiks qoyulur. Əgər soyad yalnız yazışmalarda istifadə olunursa, ona orfoqrafiya adı (Schreibnamen) da deyilir. Tarixən qadına hələ XX əsrdə həyat yoldaşının adı və soyadı ilə yazılı müraciət edilirdi.

Hər bir şəxsin soyadı ömür boyu dəyişə bilər, məsələn, evlilik, boşanma, övladlığa götürmə və ya rəsmi ad dəyişikliyi, eləcə də fərdi olaraq, öz istəyi ilə dəyişdirilmə də mümkündür.

Bu gün bildiyimiz soyadlar əvvəllər yalnız ayrı-ayrı insanlara aid edilən, lakin sonrakı şəxslərə hələ keçməyən adlardan əmələ gəlmişdir. IX əsrdə bir ad ilk dəfə Venesiyada özündən sonrakılara miras kimi ötürülürdü. Bu adət X əsrdə oradan Şimali İtaliyaya və Cənubi Fransaya yayıldı. XI əsrdə bir adın bu cür istifadəsi Kataloniya və Şimali Fransaya, XII əsrdə İngiltərə və İsveçrə ərazisinə gəlib çatdı. Bundan sonra Almaniyanın qərb və cənub şəhərlərində də sabit soyaddan istifadə adi hala çevrildi. XV əsrin əvvəllərində ailə adlarına bütün almandilli ərazilərdə rast gəlinirdi.

Zadəganlar miras iddialarını irəli sürə bilmək üçün 1037-ci ildə tayfaların irsi xarakterindən bəri müəyyən sabit soyadlar daşısalar da, patrisyenlər və şəhər əhalisi yalnız sonradan buna əməl etdilər. Xüsusilə patrisiatlarda ailə mülkiyyətinin qorunması sabit soyadların formalaşmasına kömək etdi, qalan burjuaziyada isə soyadların formalaşmasına hər şeydən əvvəl yazılı sənədlərin artması ilə inzibati sistemin inkişafı kömək etdi. XVIII əsrə qədər ailə adı əsasən yalnız tabelilik kimi bir əhəmiyyətə malik idi, şəxs adı isə faktiki ad olaraq qalırdı. Kənd yerlərində XVII-XVIII əsrə qədər sabit soyad yox idi. Frislandda bu, yalnız XIX əsrdə qanunla tətbiq edilməyə başlandı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mühacirət nəticəsində soyadlar adın yarandığı yerdən çox uzaqda olan bölgələrə və dil bölgələrinə də yayıla bilir.

Soyadlar əsasən aşağıdakı üsullarla əldə edilir [19]:

- 1) peşə və rəsmi adlardan (Berufsname), məsələn, *Müller, Schmidt, Schneider, Fischer, Weber, Becker* və s.;
- 2) ata (Patronym) və ya ananın (Matronym) adından, məsələn, Hartmann, Werner, Walter, Peters, Friedrich, Günther və s.;
- 3) şəxsin xüsusiyyətlərindən və ya ləqəb və təxəllüsə görə (Übername), məsələn, Klein, Neumann, Schwarz, Braun, Krause, Lange, Lang, Wolf, König, Fuchs, Hahn, Vogel, Winter, Roth və s.;
- 4) coğrafi mənşədən (mənşə adı - Herkunftsname), məsələn, Bayer, Frank, Böhm, Hess, Pöhl və s.;
- 5) yaşayış yerinin xüsusiyyətlərinə əsasən (yaşayış yerinin adı - Wohnstättenname), məsələn, Stein, Bergmann, Busch, Horn, Berger və s.

Bu soyadlarla bağlı bir çox nümunələr vermək olar:

“Müller” – bu soyad ən məşhur alman soyadı olaraq bilinir. DFD-ə (Digitales Familiennamenwörterbuch Deutschland) əsasən bu soyad sayına görə birinci yerdədir. Etimologiyası [77]:

1) Orta yüksək alman dilində “Müller” *mülnære, mülnher, müller, muller, möller*, orta aşağı alman dilində *molner, molre, moller* kimi formalarda qarşımıza çıxır, latıncadakı [molīnārius] sözündən götürülmüşdür və “dəyirman” sözü mənasını verir. Çox vaxt dəyirmanın sahibinə və ya icarədarına “Müller” deyirdilər [47].

2) Mühl və ya Müllen kimi yaşayış məntəqələrinin mənşəyinə əsaslandığı da alman tədqiqatçıları tərəfindən qeyd olunur [46].

3) Mühle kimi yaşayış yerlərindən sonra məhəllə adlarının (Örtlichkeitsnamen) ortaya çıxması ilə də yaranmış ola bilər.

“Schmidt” – populyarlığına görə Almaniyada ikinci yerdədir. Etimologiyası [77]:

1) Peşə adına əsasən ortaya çıxmış, orta yüksək alman dilində smit, orta aşağı alman dilində smit, smet, “Schmied” kimi formaları var. Ümumiyyətlə, alman dilində, metal kimi sərt materiallarla, həm də ağacdən iti alətlərlə işləyən sənətkarlar üçün

ümumi bir termindir. Sonralar bu mənə “dəmirçi” kimi göstərilmişdir. Bu soyadın tezliyi və müxtəlif orfoqrafiya variantlarının çoxluğunu orta əsrlərdə dəmirçiliyin geniş yayılması və əhəmiyyəti ilə əlaqələndirmək olar. Bir çox digər Avropa ölkələrində dəmirçinin müvafiq xüsusiyyətlərinə aid adlar ən çox yayılmış soyadlar arasındadır.

2) Şəxs adı əsasında ortaya çıxmışdır, alman *Smido* adının ata adıdır (Patronimidir). Bu şəxs adı qədim yüksək alman dilində *smid*-in “*Schmied*” olmasına əsaslanır. Həm də *Smidhart* və ya *Smidrat* kimi iki köklü şəxs adlarının qısa forması kimi yarandığı deyilir.

3) Yaşayış məntəqəsinin mənşəyinə görə “*Schmidt*”-ə (Nideqgen rayonu, Şimali Reyn-Vestfaliyada) əsasən adlandırıldığı deyilir [45]. Bu şərh bir qədər qeyri-müəyyən hesab olunur, çünki bu məntəqə XV əsrə qədər “*Dierscheid*” adlanırdı [46].

“*Neumann*” – bu soyad populyarlığına görə 18-ci sıradadır. Etimologiyası [77]:

1) Orta yüksək alman dilində *niuwe*, *niwe*, *nūwe* ləqəbindən sonra yeni vətəndaş və ya şəhərə və kəndə yeni köçmüş biri üçün “yeni” (*Neu*) deyilirdi. Bundan başqa, alman dilindəki *-mann* şəkilcisinin əlavə olunması ilə yaranmışdır [45]. Aşağı alman dili ərazilərində də mövcud ola bilər.

2) Peşə adına əsasən.

“*Schwarz*” – bu soyad DFD-də 19-cu sıradadır. Etimologiyası [77]:

1) Bir şəxsin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə, yəni qara saçlı və ya qaraşın dəri rəngi olan şəxslərə deyilirdi. Orta yüksək alman dilində *swarz* formasında mövcud olmuşdur. Aşağı alman dilli bölgələrdə *swart*, *schwarte* formasında mövcuddur.

2) Yaşayış məntəqələrinin adlarının mənşəyinə görə təyin edilir, “*Schwarz*” (Hessen, Meklenburq-Qərbi Pomeraniya, Saksoniya-Anhalt, Bavariyada, Avstriyada bir neçə bölgədə) və “*Schwarza*” (Türinqiyada) [46].

“*Bayer*” – Etimologiyası [77]:

1) Bavariyadan gələn biri üçün ölkə adına istinad edildiyinə görə. Orta yüksək alman dilində *Beiern*, *Beieren*, *Bei(ge)ren* kimi təyinatları da mövcuddur [17, s. 54-55].

2) Orta yüksək alman dilində Bavariya ilə əlaqəsi olan biri üçün deyilirdi. Bu şəxslər “*Bayer*” ləqəbi ilə təyin olunurdu, məsələn, “Bavariya ilə ticarət əlaqələri saxlayan və ya ora tez-tez səyahət edən tacir [...]” üçün [45].

“Stein”. Etimologiyası [77]:

1) Orta yüksək alman dilində daşlıq ərazidə və ya görkəmli qayada yaşayan biri üçün deyilirdi. “Stein” “daş, qaya” mənalarını daşıyır.

2) Yaşayış yerinin adının verilməsinə görə yuxarı yüksək alman dilində “Steen” variantı da vardır.

3) Almaniyanın bir neçə bölgəsində, eyni zamanda, Avstriya, İsveçrə və Hollandiyada da rast gəlinən “Stein” adlı yaşayış məntəqəsini mənşəyinə görə adlandırma [46].

4) Şəxs adına əsasən adlandırma. Köhnə yüksək alman dilində “stein”, Steinmar, Steinhart adlarının qısaldılmış formasıdır və köhnə sakson dilində “stēn”, yəni “daş” elementinə əsasən verilmiş adıdır.

5) Şəxs adına əsasən adlandırma. Belə hesab edilir ki, bu ad Patronim səciyyə daşıyır və “Augustin” adının qısa formasıdır [47].

Beləliklə, mədəniyyətə xas bilik daşıyıcıları kimi adlar da öz daşıyıcıları haqqında müxtəlif tarixi, siyasi-ideoloji və yaxud sosial məlumatları daşıya bilər [64, s. 88]. Buraya etnik qrupların mənsubiyyəti (məsələn, Tarkan – Wolfgang) və sosial sinifləri (məsələn, Cheyenne – Lisa-Sophie) haqqında məlumat daşıya bilməsi də daxildir. Bununla belə, bu cür konnotasiyalar onun daşıyıcısına deyil, yalnız adın özünə aid olduğundan, onlar konkret olaraq təsdiqlənmədikləri halda səhv məlumat verə bilərlər [54, s. 137]. Buna baxmayaraq, adlar - xüsusilə də şəxs adları - həmişə stereotipləşdirmə, damğalanma və ayrışeçkilik təhlükəsi daşıyır [30].

2.2. Alman dilində toponomastika

Qeyd etdiyimiz kimi onomastikanın məqsədi adların meydana gəlməsini anlamaqdır. Adların da bildiyimiz kimi iki əsas mənbəyi vardır: antroponimiya və toponimiya. Toponomastika, həmçinin toponimika və ya toponimiya (qədim yunan τόπος - “yer” və όνομα və ya όνυμα “ad” deməkdir), almanca yer və ya məkan adlarının tədqiqatı, bütün onomastik tədqiqatların bir hissəsi kimi işlənir [13]. Linqvistik coğrafiyada, yəni sözün ümumi mənasında yer adları kimi başa düşülür. Toponomastika, həm də fənlərarası bir elm sahəsidir, yəni, interdisciplinar fənn sayılır.

Toponimika “dilçiliyin yer adlarının mənşəyi, onların milli dillə, başqa ölkələrin dilləri və ya nəqli kəsilmiş dillərlə əlaqəsi ilə məşğul olan hissəsidir” [6, s. 3-4].

Kathrin Dräger, Rita Heuser və Michael Prinz tərəfindən yazılan “Toponyme. Standortbestimmung und Perspektiven” (Toponimlər. Mövqeyin təyini və perspektivlər) əsəri toponimika sahəsində yazılan məşhur kitablardan biri sayılır. Michael Prinz tərəfindən yazılan “Germanistische Toponomastik gestern und heute. Eine forschungsgeschichtliche Annäherung” (Germanistik toponomastika dünən və bu gün. Tarixi-tədqiqi yanaşma) başlıqlı hissə diqqətəlayiqdir [78]. Müəllif əsərin giriş hissəsində alman yönümlü toponomastikanın qısa tarixini təsvir edir və təxminən son dövrlərin ən son inkişaflarını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Əsər öz başlanğıc nöqtəsini bugünkü toponomastikadan almış və onun alman dilçiliyində böyük ölçüdə marginal varlığa yol açdığını görürük. Xüsusilə adların tarixi-filoloji leksikoqrafiyası universitetlərdəki marginallaşmaya görə təcrid olunmaq təhlükəsi ilə üzləşir, tarixi leksikoqrafiyadan ayrılması isə ən bariz şəkildə özünü büruzə verir. Əgər bütün cild onomastik tədqiqatın daha geniş fənlərarası qəbulu üçün aydın şəkildə hiss edilən arzu ilə “mövqeyinin müəyyən edilməsini” təmsil edərsə, Prinzin bu baxımdan töhfəsini “alman toponomastikasının dirçəldilməsi” üçün vaxtın gəldiyi nəticə kimi oxumaq olar. Əsər digər tədqiqat işlərindən çoxsaylı nəzəri və metodoloji cəhətdən zənginləşdirici yanaşmalarına görə fərqlənir. O, sosialonomastikaya dair, xüsusilə, səmərəli təsir göstərəcək məkan dönüşü, kritik toponimiyalar və idrak coğrafiyasını adlandırır. Alman tədqiqatlarına gəlinə, qeyri-rəsmi toponimlər, linqvistik landşaftlar və müstəmləkə toponomastikası kimi yeni təkan verə biləcək mühüm tədqiqat sahələrini göstərir. Prinzin bu sahədəki töhfəsini dəyərli edən onun balanslaşdırılmış ümumi üslubudur, çünki o, digər elmlərdən gələn tənqidlərə əks-tənqidlə reaksiya vermir [80].

Qiyasəddin Qeybullayev özünün “Azərbaycan toponimiyası” əsərində qeyd edir ki: “Toponimika müxtəlif tarixi dövrlərin etnik tərkibi, etnik icmaların dilləri haqqında məlumatları ehtiva edir və qədim zamanlardan etnik müxtəlifliyi ilə seçilən respublikanın tarixi etnoqrafiyası üçün getdikcə daha qiymətli olur. Toponimik faktlar təkcə müxtəlif tarixi dövrlərin etnik tərkibini müəyyən etmək üçün deyil, həm də qədim

lüğət elementləri yalnız coğrafi adlarda əks olunan respublikanın savadsız etnoslarının tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbədir” [6].

B.A.Serebrennikov qeyd edir ki, toponimlərdə indi dildən itmiş, qorunmuş formada olan sözlər mövcud ola bilər [9].

Tarixdə yer adları yalnız identifikasiya və ya adlandırma (məsələn, şəhərlərin idarə olunması) üçün deyil, həm də mədəni, sosial və siyasi şəraiti tanımaq üçün istifadə edilmişdir.

Hər hansı bir yerin adı bir gecədə dəyişmir. Bu eynən yerin özü kimi, özünəməxsus cəhətləri olan, çox spesifik bir mühitə və çox xüsusi bir yaşayış məntəqəsinə bağlıdır. Amma dil dəyişir və bununla da yer adları ilə münasibətdə dilin istifadəsi də dəyişir. Bəzən ilkin məna artıq təxmin edilə bilməz hala düşür və ya adlar elə dəyişdirilir ki, bu da ilk baxışda ilkin adlandırmanın motivləri ilə bağlı tamamilə yanlış nəticələrə gətirib çıxarır.

Yer adlarının düzgün izahatı üçün geniş tədqiqat işi tələb olunur. Əgər uğurlu alınarsa, bu üsulla bir bölgənin və ya ölkənin tarixi ilə bağlı dəyərli fikirlər əldə etmək olar. Yer adları məlum olan ən qədim adlar sırasındadır, yalnız su obyektlərinin adları (hidronimlər) mövcud bilik vəziyyətinə görə daha da keçmişə əsaslanıla bilər. Yaşının böyüklüyünə və ümumi sabitliyinə görə yer adları tarixi tədqiqatların etibarlı mənbələri hesab edilir. Diqqətli araşdırma ilə hətta hər hansı bir yer adının iki min ildən çox davam edən tarixi bir hekayəsi barədə öyrənə bilərik. Mədəni və linqvistik kontekstlərə dair dəyərli fikirlər çox vaxt dil sərhədləri və onun tarixi inkişafı vasitəsilə əldə edilir.

Yer adlarının emosional tərəfləri də var. Onlar insanlara gəldikləri bölgə və mədəniyyət sahəsi ilə eynilik hissi verir. Bir bölgəni hansı mədəniyyətin formalaşdırdığı haqqında nə qədər çox məlumatlı olarıqsa, mədəni müxtəlifliyə münasibətdə identifikasiya üçün bir o qədər möhkəm əsaslara sahib olarıq. Beləliklə, bir yer adı əslində, burada yaşamış insanların hekayəsindən bəhs edir, mühüm hadisələrdən, kəskin dəyişikliklərdən xəbər verir və müəyyən ardıcılıqla bir çox dəyişikliyin mərhələlərindən xəbər verir.

Toponimlər geoinformatikada əsas məlumat növləri olan kartoqrafiyanın və topoqrafiyanın komponentləridir. Onlar coğrafiyanın əsas kateqoriyası və digər göy cisimlərinin topoqrafiyasıdır.

Toponim termini altında bu terminlər başa düşülür: xoronimlər, oronimlər, hidronimlər, oykonimlər, hodonimlər, dromonimlər, astrotoponimlər.

Xoronimlər (yun. *chōrā* - “torpaq, məkan”) və ya məkan adları yaşayış coğrafiyası, mədəniyyət tarixi və digər bəşəri elmlər baxımından təmsil oluna bilən xüsusi bölgələri və əraziləri, xüsusən də, siyasi qurumları təyin edir [55, s. 1348-1356]. Buraya aiddir:

- Qitələr, adalar və yarımadalar, bölgələr, mahallar, rayonlar üçün landşaft adları (*Landschaftsnamen*);

- Əyalətlərin, vilayətlərin və onların bölgələri, rayonları, bələdiyyələri kimi inzibati vahidlərinin ölkə adları (*Ländernamen*);

- dar mənada sahə adları (*Flurnamen*) - ayrı-ayrı ərazilərə qədər olan torpaq sahələri nəzərdə tutulur (xüsusi formaları - *Gewanne*, *Gefilde* və s., *Ried-* və *Rodungsnamen* kimi alt qruplar da buraya daxildir).

Sahə adları (geniş mənada). Yaşayışsız landşaft xüsusiyyətlərinə görə (fiziki coğrafiya və geomorfologiya baxımından) bura aşağıdakılar daxildir [43, s. 116-117; 57, s. 1169–1175]:

- oronimlər (yun. *óros* - “dağ”) dağlar, dağlıq və təpəli landşaftlar, ayrı-ayrı dağlar və dağ zirvələri (bəzən düzənliklər, dərələr üçün də) kimi daha böyük relyef formaları üçün işlədilən termindir;

- daha kiçik təcrid olunmuş dağlar və təpələr, onların hissələri. Məsələn, zirvələr, qayalar, daşlar və təbii olaraq daha dar mənada sahə adları qrupu ilə üst-üstə düşən digər landşaft elementləri kimi relyef birləşmələri üçün nəzərdə tutulan oronimlər;

- meşələrin adları (Kamianets oronimikadan başqa yun. *drýmós* “meşə, bağ”, “ayrı-ayrı *propria* növü” kimi dironimlər terminini də verir), sel düzənlikləri, çəmənliklər və tarlalar, parklar və digər biogen, eləcə də meşə və kənd təsərrüfatı formaları (ilkin və ikinci dərəcəli).

Hidronimlər: Hidronimlər (yun. *hýdōr* “su”) və ya su adları su obyektlərini bildirir [26, s. 1534–1539]. Bunlara daxildir:

- daha dar mənada okeanların (okeanonimlər), dənizlərin və dənizlərin hissələrinin (pelaqonimlər), çayların (potonimlər) və kanalların, göllərin, gölməçələrin, hovuzların (limnonimlər) və bataqlıqların (helonimlər) adları;

- daha geniş mənada, həmçinin quru və dəniz arasında keçid zonaları, məsələn, sahillər, çay relyef formaları və s., eləcə də quru dərələrin adları və buzlaq morfoloji formaları (adalar) kimi son hidrologiyanın adları və yarımadaslar ümumiyyətlə xoronimlər arasında yer alır.

Oykonimlər: Oykonimlər (yun. oĩkos “yerləşmə”), qəsəbə adları və ya yer adları ciddi mənada yaşayış məntəqələrini bildirir. Onlara daxildir:

- şəhərlər, aqlomerasiyalar, kəndlər, rayonlar, qəsəbə və yaşayış yerləri, fərdi təsərrüfat sahələri, ticarət sahələri və digərləri üçün urbanonimlər (latınca urb “şəhər”, urbānus “urban”);

- bina adları, ev adları və ya oykodomonimlər (yun. oikodomé “bina”) qala və sarayları, malikanələri, mehmanxanaları, fərdi yaşayış və iş binalarını (məsələn, ofis binaları, fabriklər və s.) bildirir.

Konrad Kunze və Volodimir Kamianets də bir neçə alt şöbənin olması ilə bağlı təkliflərini irəli sürmüşdülər [42]:

- Ekklesionimlər (yun. ekklēsia “məclis yeri, kilsə”) monastırlar, kilsələr və digər müqəddəs binalar;

- Nekronimlər (yun. nekros “ölü adam”) dəfn yerləri.

Hodonimlər və ya Dromonimlər: Həmçinin, iki xüsusi növ dromonimlər (yun. drómos “yol”), eləcə də nəqliyyat marşrutları və şəhər açıq məkanında yerlər üçün hodonimlər (yun. hodós “küçə”) Kunze və Kamianets tərəfindən irəli sürülən yeni təkliflərdir və xüsusilə, aşağıdakılara istinad edirlər:

- Küçə adları (həmçinin yun. próodos “tərəqqi” adından sonra süni sözlə adlanır), dəmir yolu xətləri, nəqliyyat strukturları və s. adları ilə yanaşı;

- Aqoronimlər (yun. agorá “yer” sözündən) və ya kvadratlar üçün yer adları.

Bu qrup çox vaxt daha ümumi mənada yaşayış məntəqə adları (oykonimlər) anlayışı altında yerləşdirilir.

Astrotoponimlər: Astrotoponimlər (yun. ástron “ulduz”) Yer kürəsindən kənarda olan cisimlərin topoqrafiyasının adlarıdır. Yerdən kənar toponimiyaya, yəni digər planetlər kimi göy cisimlərinin səth formalarına, o cümlədən, Yerdə də rast gəlinənlərə (dağlar, dərələr, kraterlər və s. kimi) istinad edilir, həm də avtoxton formaları vardır. Lakin astronomlar (səma cisimlərinin özlərinin adları) və kosmonimlər (kosmos zonalarının, göy sferalarının adları) bu kateqoriyaya aid deyil [42].

Toponomastika tarix və tarixi coğrafiyanın mühüm və köməkçi elm sahələrindən biridir. Toponimlər zamanla bağlıdır və bu baxımdan yaşayış tarixini sənədləşdirir. Burada endonimlər (xüsusi adlar) eksonimlər (xarici adlar) qədər vacibdir. Su adları (hidronimlər) dilçilik və tarixşünaslıq üçün mərkəzi rol oynayır, çünki onlar bir çox hallarda günümüze qədər gəlib çatmış ən qədim toponimlərdir.

Mənşə adları - burada toponimlərlə əlaqədar olaraq antroponimlər də ayrı-ayrı şəxslərin miqrasiya hərəkətləri üçün xüsusi məlumat verir. Xüsusilə də, ümumi toponimlərin yer adlarına daha dar mənada münasibətini ifadə edən yaşayış yerlərinin adlarını bu hissədə qeyd etmək lazımdır.

Yerin adlandırılması, bütün təyinatlarda olduğu kimi, insanlara öz mühitlərində istiqamətlənməyə kömək edir. Yer adları bir və ya bir neçə mülkün aydın şəkildə adlandırılması və ya müəyyənləşdirilməsi üçün zəruridir. Keçmişdə yalnız yer adı ilə bağlı mülkiyyət, feodal hüquqları, məhkəmə hüququ, himayədarlıqlar, feodal mülkləri, gömrük rüsumları və ya digər yığımlar dəqiq təyin oluna bilərdi.

Yer adlarının mənşəyi həmişə adlandırma motivinə əsaslanmışdır. Bu, həmin xüsusi yerə uyğun gələn və ilk məskunlaşana, qurucuya (qurucunun adına), coğrafi və ya topoqrafik şəraitə və digər özünəməxsus əlamətlərə (su, çay, keçid, dağ, qala, kilsə, monastır kimi) aid olan zəruri, mifoloji səbəblər idi.

Yer adları müxtəlif mənşəli ola bilərlər:

1) Lord adları: bu növ zadəgan və ya kilsə mülkədarlarının keçmiş mülklərinə əsaslanır.

Xüsusilə erkən orta əsrlərdə yaşayış məskənlərinin genişlənməsi dövründə yerlər orada məskunlaşan qurucunun qəbiləsinin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, bütün -hausen, -heim, -hofen, -ing, -weil/-wil adları.

-hausen (to -haus) şəkilçisi olan yerlər V-VII əsrlərin sonlarında frankların torpaq zəbtinin gedişində əsas qoyulmuş yaşayış məntəqələri və Frank İmperiyasının Bavariyaya və daha sonra isə IX əsrə cən Avstriya və Saksoniyaya qədər genişlənməsi səciyyəvidir, lakin daha sonrakı dil təbəqələrində də rast gəlinir.

Əvvəlcə bir təsərrüfat və ya oba kimi qurulan yaşayış məntəqələri daha sonra bir şəhərin mərkəzinə çevrildi və buna görə də çoxsaylı dəyişdiricilər, qismən də ikinci dərəcəli olaraq bugünkü -hausen adları ilə əlaqələndirilmişdir.

Bu gün bu sonluq həm -hausen, həm də -hus(e/n) formasında qarşımıza çıxma bilər. Hus(e/n) - bəzən yeni yüksək alman diftongizasiyasında “u” – “au” ilə uyğun gəlmir və bu forması aleman və aşağı alman dillərində geniş yayılmışdır.

Köhnə -ing adları ilə -inghausen (məsələn, Recklinghausen) ilə əlaqə də geniş yayılmışdır.

Yuxarı alman dilinin -häus(e)l(n) kimi söz formaları (məsələn, Neuhäus(e)l-də) əsasən ikinci dərəcəli formalaşmadır və daha çox yeni bir forma sayılır. Onlar həm də ilk növbədə Frankoniya-Bajuvar qəsəbəsi kontekstində deyil, müasir mənada “evlər”lə bağlıdır.

Hətta ayrı-ayrı «nöqtələr» (“Flecken”) bəzən belə adlanır, burada misal üçün, üç yan-yana dayanan binaya “*Dreihausen*” (üç bina) deyilməsi kimi.

Sonluğu -hausen ilə bitən yer adları Almaniyada daha çox yayılmışdır. On iki icma (bələdiyyə) və bir çox rayon və qəsəbələr belə adlandırılır. Həmçinin -hausen alman dilli ölkələrdə, eləcə də “Entenhausen” (Entenhausen - Disney komikslərinin metropolisinə qədər olan qondarma (rəssam və kontekstdən asılı olaraq) orta ölçülü şəhərdir. “Entenhausen” ingilis dilində orijinalı “Duckburg” və “Mouseton” kimi bilinən şəhərlərin hərtərəfli alman dilinə tərcüməsidir) kimi uydurma yerlərdə yaşayış məntəqələrinin adlarının tipik sonluğudur.

Sözün kökü -heim olan yer adları alman toponimikasında ən mühüm ad növlərindən birini təmsil edir.

Sonluğu -heim ilə bitən tipik yer adı tez-tez adı çəkilən şəxsin iqamətgahına istinad edir və ya ən azı bu şəxslə yer arasında faktiki əlaqəni göstərir. Bu, adətən, «məskunlaşma, yaşayış məkanı, yaşayış yeri» mənalarını daşıya bilən yiyəlik hal

şəkilçili şəxs adından və -heim sonluğundan ibarətdir və bununla da monoadlı təbəqələrin ilkin şəxs adlarına işarə verir.

Nümunə: Gaisbot + -es- + -heim = Gabsheim (həmçinin, Caisbotesheim, Keisbotesheim(eim), Gesbotsheim, Cheisbotesheim ilkin yazılışları vardır).

Bu ad tipinin yayılması Roma İmperiyasının ərazisini işğal etdikdən sonra Qərbi və Mərkəzi Avropada alman məskunlaşmasını əks etdirir. Xüsusilə, Cənubi Skandinaviyada, Almaniyanın qərbində, Benilüks ölkələrində, İngiltərədə, Elzas və Lotaringiyada, İsveçrənin şimalında və Avstriyanın Yuxarı Avstriya, Salzburq və Tirol bölgələrində -heim sonluqlu adlara rast gəlinir. Bunlardan şərqdə isə alman toponimləri VI əsrin sonundan etibarən slavyanların köçü ilə zəifləməyə başlayır. Ona görə də orada heim adlarının keçmiş forması məlum deyil.

Bu sonluğun -heim; -heimen; -heym; -haim; -haimen formalarında, eləcə də, köhnə Bavariya dilində -ham; -am; -kam; aşağı alman dili və aşağı Reynland dillərində -hem, -em kimi formaları mövcuddur. Bundan əlavə -um (frizcə, aşağı alman dili, aşağı Reynland dili) və -om (Lotaringiyada) nümunələrinə də rast gəlmək olar.

Kök sözlər çox vaxt tarixin gedişində tanınmayacaq dərəcədə əsas götürüldüyündən (məsələn, -em, -en, -um, -om), bəzi hallarda onları artıq şəkilçilərdən fərqləndirmək olmur, belə ki, adətən, yalnız ən qədim sənədli sübutlar etibarlı bir nəticə çıxarmağa imkan yaradır.

Sonluğu -um ilə bitən yer adlarına Frislandda, Aşağı Reyndə (məsələn, Bockheim əvəzinə Bockum), Quda və Arnhem arasındakı Aşağı Reyndə, Limburq əyalətində və onun şimalında -heim formasında olan ərazilərdə, Harz dağlarında, Wolfenbüttel ilə Elm arasında və az da olsa, bütün şimal-şərqdə qalıqlarına rast gəlmək olar.

Sonluğu -heim ilə bitən yer adlarının əsası Ruhr bölgəsində və Aşağı Reyndə, Bazeldən Frankfurt bölgəsinə qədər cənub Reyn bölgəsində və şimal qrupundan olan Bingendən Landauya qədər (Pfalz və Vorderpfalz) və Elzasdan cənubda yerləşən Hagenaudan Bazelə qədər və Aşağı Maynda yerləşən Vetterau, Orta Mayn ilə Vürzburq ətrafında, Haylbron və Ştutgart ətrafında, Dunay başlanğıcında Svabiya Alpları, Ulm və Auqsburq ətrafında, Dunayrid (Donauried) və Rizdə, Frankonian

Alplarındə Nürnberq ərazisi və Landşut ətrafında, eləcə də, Harzda, bütün sadalanan ərazilərdə tapılır.

Bunun -(h)em formaları Flandriya, Brabant, Limburq və Nord-Pas-de-Kaledə geniş yayılmışdır. Qismən də Orta Reyndə. Bu forma Münhenin cənubundakı Yuxarı Bavariyada, Passau üçün aşağı İnnə və Salzkammerguta qədər Hausruk üzərindəki İnnfirteldə və erkən Bavariyanın əsas məskunlaşma ərazilərində bu formada olduğu qeyd edilir. Məsələn, Birmingem (Beormahamdan “Beorma qəbiləsinin evi” - “Heim der Sippe des Beorma”) göstərdiyi kimi -ham üzərindəki yer adları artıq orta ingilis dilindədir.

Alman dilində Hof yer mənasını verir. Bir çox ev və qəsəbə adlarının əsas, kök formasıdır. Alman dilində -hof/e/n, -höf/e/n, -hov/e/n, -höv/e/n sonluğu kimi geniş yayılmışdır.

Ehtimal edilir ki, köhnə german sözü olan “*Hof*” öz tarixi inkişaf dövründə bəzi əsaslı mənə dəyişikliklərinə məruz qalmışdır:

- İlk mənada ümumi olaraq Latın dilindəki *area* yəni, «boş yer» sözünə uyğun gəlir.

- Köhnə yüksək alman dilində *hof*, aşağı almançada *hof*, *hoff*, yunancada *kipos*, latıncada *campus* sözünə qarşılıq olaraq “otlaq, faydalı torpaq” sözləri mənasını verir, lakin sonralar latıncada “hasarlanmış bağ” və eləcə də “mühafizə olunan” və “bağça” sözlərinə paraleldir. Məsələn, hasarlanmış ərazilər (Einfriedung/Umfriedung). Beləliklə, «ağac bağı» (Baumgraten) mənasını daşıyan bâmhof bongart sözü ilə, plantenhof isə «bitki həyəti» (Pflanzenhof) ilə sinonimdir. Bu sözlər hələ də kilsə və qəbiristanlıqda qorunub saxlanılır.

- Yüksək Alman dilində *Hof* artıq “evdə qapalı iqtisadi yer” kimi işlənir. Beləliklə, “*Mondhof*” (korona) və ya “*Warzenhof*” (areola) kimi “məhdudlaşdırılmış mühit” mənalarını daşıya bilir. Bu söz sahəsinə artıq “Hof” (həyət - binalarla əhatə olunmuş sahə) sözü də daxildir. Beləliklə, həyət və bağ “ciddi şəkildə ayrılmış anlayışlardır”, qanuni ev və həyət termini isə evin əlaqəli iqtisadi ərazisi ilə onun əlaqəsini göstərir.

- Bundan əlavə, orta əsr mənə forması kimi padşahın sarayında, saray xidmətində olan “yaşayış yeri” (Hofhaltung) olaraq başa düşülür. Həmçinin, kənd təsərrüfatı

əmlakının (əmtəə, kənd əmlakı) təyinatı, ümumiyyətlə, “şəxsin mülkiyyəti”, “ferma mülkiyyəti” və ya “malikanə mülkiyyəti”, yəni, “əmlak” olaraq mənalandırılıb bilir (Gutshof), lakin digər bir mənə baxımından da “yaşayış yeri”, “iqamətgah” kimi götürülür. Bundan başqa, ədalət məhkəməsində “bir şəxsi əhatə edən insanlar” (Hofstaat - məhkəmə); “arvadbazlıq” olaraq tərcümə edilən “*den Hof machen*” ifadəsini nümunə göstərmək olar.

- Təsərrüfat həm erkən köklərdən, həm də Fronhof (Orta əsr kəndinin mərkəzində yerləşən malikanə (lat. curtis), həmçinin Herrenhof da adlanır. Bu, məhkəmə birliyinin iqtisadi və manoral mərkəzi idi və həm özünü təsərrüfat, həm də təhkimlilərin məcburi əməyinə arxalanırdı). və digər təsərrüfat obyektlərindən məskunlaşmanın əsası kimi bu termin məskunlaşma formasını, dağlıq məskunlaşmada və ya obalarda “təsərrüfat” mənasını (“Gehöft”) ifadə edir və bu, yəqin ki, hal-hazırda əksər yer adlarının kökünü təşkil edir.

“Hof” əvvəllər qısa saitle yazılmışdır. Almaniyanın mərkəzində, eləcə də, cənubunda XVIII əsrə qədər Hoff yazılışı orfoqrafik cəhətdən qorunub saxlanılmışdır və qədim Hofedə (“kralın sarayında”) köhnə mahiyyətli kök qapanmasının (apokop – fonologiyada apokop sözün son saitinin itməsidir (elision). Daha geniş mənada, sözdən hər hansı son səsin (samitlər də daxil olmaqla) itirilməsinə aid edilə bilər) qalığını göstərir.

Köhnə yüksək alman dili şəkilçisi kimi “-ing” adətən şəxs adı olan ifadənin əvvəlki hissəsinə mənsub olduğunu bildirir. Beləliklə, şəkilçi “uşaq(lar), nəsil(lər), xalq, qəbilə” mənasını daşıyır. “-ingen” şəkilçisi olan sözlər isə həm şəxs adları, həm də yer adları ola bilər. Əsas variantlar -ang(en), -engo, -in(c)k, -ing(en/er), -ongen, -ung(e/en) kimi qarşımıza çıxır.

İlkin alman dili (proto-german) şəkilçisi olan “-inga” və mənşəyi ilkin alman dili şəkilçisi “-ga” (digər hind-avropa dillərində -ko) və onun törəmələrindən ibarətdir. Bu törəmələr adətən qədim yüksək alman dilində mövcud olan qısa adlardan yaranmışdır.

İngiliscə forgiving, wrestling, teaching, breaking, walking və s. kimi sözlərdə rast gəlinən “-ing” şəkilçisi alman dilindəki “-ing” şəkilçisi ilə əlaqəli deyil, alman

dilindəki “-ung” və “-end” şəkilçilərinə uyğun olan sonluqların üst-üstə düşməsi ilə yaranmışdır.

“-ing” və ya “-ingen” sonluğu alman mənşəli bir çox yer adlarının sonluğudur. Soyadlarda olduğu kimi, mənsubiyyət ifadə edir, adətən sözün əvvəlki hissəsi yer və ya şəxsdir. Qədim yüksək alman dilində (təxminən 1050-ci ilə qədər) bu sonluq “-inga” idi və ən erkən yazılı sənədlərdə bəzən almanca “-ingas” formasına da rast gəlinir.

Lokativ dativ cəmində -ingen (köhnə frankoncada “-ingan”) əvvəlcə iş adı kimi xidmət edirdi, sonra isə faktiki yer adına köçürülmüşdür. Çox vaxt bu yer adları da şəxsi ada qayıdır və beləliklə, yaşayış məntəqəsini yerli liderlə əlaqələndirir (məsələn, “Mainflingen” – “Mainolf” (Mainflingen, Offenbachın cənubundakı Hessian rayonundakı Mainhausen bələdiyyəsinin bir rayonudur)). Bundan başqa, yaşayış məntəqəsinin coğrafi şəraitinə istinad etmək də mümkündür (məsələn, “Göttingen” – köhnə sakson dilində “*Bach*” – “*kiçik axar su*”).

Yer adı növü köç dövründən erkən orta əsrlərə qədər (təxminən VI-IX əsrlər) almanların məskunlaşdığı bütün ərazilərdə rast gəlinir. Yerli tarixçilər sonluqları xüsusi mərhələlər və ya qruplarla əlaqələndirməyi sevirlər. Məsələn, Frankların torpaqlarının zəbt edilməsini və yaxud Frank yaşayış məntəqələrindən fərqli olaraq - Alamannilərlə.

Avstriya və Köhnə Bavariyada “-ing” sonluqlu adlar VII-IX əsrlərdə ardıcıl olaraq Slavyan Alp bölgəsinə, Bavariya torpaqlarına yayılmışdır. Burada qarışıq əhalinin xarakterik mozaika sahələri və daha sonra cənub-şərqdə meydana çıxdığından bəhs olunur. Əslində, “-ing” sonluqlu adlar yüksək orta əsr alman şərq yaşayış məntəqələrində (məsələn, Havellanddakı Qreningen) olduqca nadir hesab olunurlar.

Xüsusilə, kilsə istinadları çox vaxt yer adının müstəqil və ya integrasiya olunmuş hissəsi kimi götürülür. Onlar adətən binaları (kilsə, monastır, hücrə və s.) təyin edilirlər, çünki bunlar kəndin yaranmasının əsasını qoymuşdur. Bu adlar yerin kilsə himayədarından törəməsi kimidir. Məsələn, Sankt (Orta yüksək almanca sancte və ya sante (müqəddəs) sözlərindən olan Sankt, insanı müqəddəs kimi tanıdan adın qarşısında qoyulan addır).

1) Bir yerə onun sakinlərinin və ya onların tarixi hökmdarlarının adlarının verilməsi:

2) Qəbilə, din və ya məzhəbin üzvləri: *Dürkheim* (946-cı ildə Thuringeheim, Charlemagne tərəfindən adlandırılmışdır), *Sachsenhausen*, *Windischgarsten* (Steyr yaxınlığındakı Garstendən fərqli olaraq əhalinin slavyan hissəsinə əsasən belə adlandırılmışdır), *Judenburg*, həmçinin daha yeni olan *Deutsch-Wagram* (Burgenlanddakı almanlar - Xorvatiya ərazisi); Katolisch-Willenroth bir təriqətin nümunəsi kimi və s. misal göstərmək olar.

3) Həmin yerdə daha çox sayda eyni peşədən və ya eyni soyaddan olan insanların məskunlaşması. Məsələn, *Fischerstadt*.

4) Təbii və ya qeyri-təbii mühitin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bir çox yer adları mühit adlarından götürülür və ya müstəqil yaradılmış ada malikdir:

5) Yer adı kəndin içindən axan çaydan götürülə bilər, məsələn, *Ybbs*.

6) Yaxınlıqdakı dağlara, meşələrə, göllərə görə: Nürnberg (dialektdə “Felsberg”), Finsterwalde, Westensee və s.

7) Ərazidə tez-tez rast gəlinən bitki və ya heyvanlara görə, məsələn, *Eschede* (“Eschenort” – “Kül yeri”), Exten (“bei den Elstern” – “sağanlarda”, Vestfaliyalı Eeksterdə “Elster” – “sağan”). Eichstätt, Moorenweis (“Moorwiese” – “çəmənlik”) və ya Biberach (“Biberwasser” – “qunduz suyu”) kimi mürəkkəb adlar da bu şəkildə yaranıb.

8) Həmçinin, latınca “Colonia” sözündən götürülən və “koloniya”, “məskunlaşma” mənalarını verən “Köln” və ya slavyan dilində “Ljubac” – “Lyubak”dan olan Leobersdorf kimi yerli sakinlər tərəfindən xarici dilə çevrilən yer adları da var. Qədim dövrlərə və orta əsrlərə aid yaşayış məntəqələrinin köhnə adları zaman keçdikcə o qədər dəyişmişdir ki, ilkin mənə və mənşəyi haqqında məlumatı indiki yer adlarından öyrənmək mümkün deyil.

9) *Neu-Isenburg* və ya *Kleinochsenfurt* kimi orijinal adın uzun formasının sadə törəmələrinə əsasən ortaya çıxan yer adları da vardır. Çox vaxt qardaş şəhərlər sadəcə *Neudorf*, *Neustadt* və ya *Neusiedl* adlana bilir, buna görə də çox vaxt əlavə izaha ehtiyac duyulur. Məsələn, *Wiener Neustadt*. Eyni şey mühacirlərin və ya köçkünlərin

doğma şəhərinin adını işlətdikləri yerlərə də aiddir. Məsələn, *New Orleans*, *Neugablonz*, *Neu-Lohn* və s.

Dünyadakı alman dilli yer adları (kelt-german mənşəli əksər yer adları kimi), ümumiyyətlə, əsas sözdən ibarət olur (əsasən də dativ halındadır) və adətən əvvəlki təyinedicilər ilə daha da müəyyən edilir. Bu nümunə əsasən sonrakı miqrasiya dövründən bəri istifadə olunur və çox güman ki, *Castra Regina* (“Kastell am Regen” - “Yağış altında qala” – “Regensburg”) kimi hallar Roma modelinə aid edilir. Daha qədim nümunə isə müəyyənədicisi və şəkildən yaranma formasıdır (bu, slavyan mənşəli əksər yer adlarına da aiddir).

Əsas sözlər tarix boyu tez-tez tanınmaz dərəcədə olduğundan onları artıq şəkildən ayırmaq mümkün deyil, belə ki, bir çox hallarda yalnız ən qədim sənədli sübutlar buna imkan yaradır.

Adları ərazidəki eyni (və ya oxşar) yer adlarından fərqləndirmək üçün onlara əlavə elementlərin artırılması mümkündür. Bu, *Berg-* və ya *Wald-* kimi prefiks və ya hər hansı bir şəkildə ilə ola bilər. Qonşu ərazilərdə yerləşən eyni adlı qardaş şəhərlər adətən ilk yaşayış yerindən *Neu-* və ya *Klein-* kimi hissələrin istifadəsi ilə fərqləndirilir, məsələn, *Neustadt*.

Alman dilində yuxarıda qeyd olunan yer adı sonluqlarından başqa 90-dan artıq sonluq vardır.

Məsələn, “-*au*” sonluğu. German dillərində “ada, daşqın” mənasını verən bu söz, bu gün yalnız çay adlarında qorunan “su hövzəsi, çay” termini olan alman dilindəki [ahwō] sözündən əmələ gəlmişdir. Alman mənşəli adlardakı *Au(e)*, *Äu* və *Aa(ch)* ad komponentlərinin üç fərqli mənası ola bilər:

- *Aue* müasir alman dilində “yamyaşıl çəmənlik” və “ada” mənasında işlənir.

- Aşağı Saksoniya və Şlezviq-Holşteyndə, Şvartau (*Schwartau*) kimi çaylar və onlardan yaranan yer adları üçün olan -*a*, dan dilində -*ā* və ya *Ā*-a səsinə bərabərdir. Vestfal ekvivalenti Bocholter *Aa*-da olduğu kimi *Aa*-dır, yuxarı alman dilindəki ekvivalenti -*ach* və ya *Ache(n)* formasında işlənir.

- Reyndəki çay adaları və yuxarı almandilli bölgədəki göl adaları, burada çay adaları daha çox *Werd* adlanır (yuvarlaqlaşdırma ilə -*wörth*). Məsələn, Konstans

gölündə *Mainau*, *Reychenau* adaları və ada şəhəri *Lindau*, Sürix gölündə *Ufenau* və *Lützelau*;

Bu söz latıncada “*aqua*”, yəni “*su*” sözü ilə sıx bağlıdır. Ona digər Hind-Avropa dillərində də rast gəlinir, buna görə də ümumi Hind-Avropa dillərində “*əkūā*” sözünün “sular” mənasını daşıdığını güman etmək olar.

Digər yer adı sonluğu “-berg”dir. Berg, yəni dağ, təpənin üstündə və ya üzərində olan yer adlarına aiddir. Ümumiyyətlə, müstəsna yüksəklikləri ifadə edir, eyni zamanda, müvafiq təpə formaları üçün çoxsaylı regional adlar da mövcuddur. Berg və ya “hər hansı-berg” adlanan yerlər çox köhnə ola bilər və adətən, zadəgan ailələrinin əcdadlarından qalan bu qalalar erkən orta əsrlərə aiddir. Məsələn, *Bamberg*, *Bergrath*, *Nothberg*.

“-burg” sonluğu, aşağı alman, isveç və dan dillərində -borg, təpə, qalalı qəsəbə mənalərini daşıyır, məsələn, *Dahlenburg*, *Duisburg*, *Göteborg*, *Hamburg*, *Regensburg*.

“-born”, “-bronn” sonluğu, fontan, mənbə mənasını verir, məsələn, *Paderborn*, *Eschborn*, *Quickborn*, həmçinin *Heilbronn*, *Born*, *Brunn*.

“-bruch”, “-broich”, aşağı alman dilində “-brook”, “-brock”, “-brauk” - karxana və ya bataqlıq landşaftı deməkdir. Məsələn, *Broich*, *Bärbroich*, *Grevenbroich*, *Broichweiden*, *Korschenbroich*.

“-büttel” qədim sakson dilindəki “(gi)butli” yaşayış məntəqəsindən törəmişdir. Məsələn, *Brunsbüttel*, *Hamburgg-Fuhlsbüttel*, *Oeschebüttel*, *Wolfenbüttel*.

“-furt”, “-furth”, “-fürth” aşağı alman dilində “-ford”, “-fort”, “-vörde”, yəni keçid, çayın və ya çay axarında, suyun üzərindən piyada, atla və ya nəqliyyat vasitəsi ilə keçilməsinə imkan verən dayaz yerdir. Beləliklə, bu dayaz yerüstü marşrut bağlantısının və nəqliyyat marşrutlarının gedişatını müəyyən edən bir hissəsidir. Uzun müddət məskunlaşmanın inkişafı üçün keçiddə yerləşmə üstünlük təşkil edirdi. Bu sonluq ilə yaranan yer adlarına nümunə kimi *Bremervörde*, *Erfurt*, *Frankfurt*, *Klagenfurt*, *Ochsenfurt*, *Schweinfurt*, *Steinfurt* göstərmək olar.

“-fleth” aşağı alman və çox orta aşağı alman dilində “-vlēt”, axan su hövzəsi deməkdir, məsələn, *Bahrenfleth*, *Beidenfleth*, *Borsfleth*, *Dammfleth*, *Elsfleth*, *Wewelsfleth*.

“-hude” su birləşməsində ağac saxlama sahəsi, yığma sahəsi, bərə keçidi, enmə yeri kimi mənaları daşıyır, buraya, *Buxtehude, Fischerhude, Flemhude, Harvestehude, Hude, Ritterhude, Steinhude, Winterhud* kimi alman yer adlarını aid etmək olar.

“-stadt”, “-statt”, “-stätt”, “-stetten” aşağı alman dilində “-städt”, “-stedt”, “-stede(n)” yer adlarında “stada” orta əsrlərdən etibarən ərazi, yer (məsələn, çoxlu palıd ağaclarının bitdiyi *Eichstätt* yeri), yalnız XII əsrdən sonra orta yüksək alman dilində “-stadt” yaşayış məntəqəsini ifadə edirdi. XX əsrdə icmalar birləşdirildikdə də bu sonluqlardan tez-tez istifadə olunurdu. Məsələn, *Diemelstadt, Erftstadt*.

“-weide” sonluğu otlaqda və ya yaxınlığında yerləşən sahələri nəzərdə tutur (burada ağac və ya yaşıl sahə nəzərdə tutula bilər). Məsələn, *Niederschöneweide, Oberschöneweide*.

Alman dilli ərazilərdə sloven mənşəli yer adları geniş yer tutur. Xüsusilə də, “-nik” sonluğu ilə bitən yer adlarını buna nümunə göstərmək olar. Sloven mənşəli sonluq olan “-nik” və alman mənşəli “-er” funksiyasına görə bir-birinə uyğun gəlir. Bu, iki söz əmələ gətirən elementlər hər iki dildə qarşılıqlı alman-sloven dili əlaqəsində çox geniş yayılmışdır. “-nik” alman dilinə “-nig(g)” formasında keçib və nəticədə alman sözlərində görünür. Əksinə, alman dili mənşə adını təşkil edən “-er” şəkilçisi isə sloven dilinə “-ar” kimi keçmişdir. Bu da sloven söz kökləri ilə birləşmişdir. Nəhayət, bir tərəfdən “-er” + “-nik” və eləcə də, “-nik” + “-er” (“-nikar” formasında) qarışıq birləşmələri meydana gəlmişdir. Bu ümumi tip mənşə və yer adlarını təşkil edir, onlardan şəxsi təyinatlar (ferma və ailə adları) yaranır. “-nik” şəkilçisi toponimlərdə də rast gəlinir və sonradan alman dilinə yer adı kimi keçmişdir.

Sloven dilində söz əmələ gətirən element “-nik” bütün slavyan dillərində olur, lakin sloven dilində ən yüksək məhsuldarlığa malikdir. Tarixən sifət yaradan “-ъn” + isim düzəldən “-ik” sloven şəkilçilərindən əmələ gəlib. Slavyan dillərində kişi cinsində olan forması “-ъnikъ” və qadın cinsində isə “-ъnika”dır və “-ъnika” VIII-IX əsrlərdə “üçüncü palatallaşma” zamanı, yəni yalnız slavyan köçlərindən sonra “-ъnica” formasına çevrilmişdir.

Avstriyanın cənubunda ailə, ferma və ya yaşayış yerləri (yer adları) və mənşə adları çox vaxt sloven modelinə əsaslanan “-nik” ilə, yəni “-nig” (və ya “-nigg”) ilə

bitir. Bu şəkilçi “Karantan” (köhnə slovak dili) sözündən əmələ gəlib və Avstriyanın cənub və cənub-şərqindəki Slavia submersa və Alp slavyan dilinin xarakterik cəhəti idi [11, s. 143]. Bu gün də çoxsaylı təsərrüfat obyektləri və ailə adları, almanca danışan ərazilərdə “-nig” (adətən paralel olaraq “-nigg” ilə də yazılır, köhnə mənbələrdə də - *nich*, -*nick*, *nigkh*, -*nik* və -*nikch*) ilə bitir [11]. Bu şəkilçi bu gün də sloven dilində məhsuldar bir şəkilçidir və ev adlarında, eləcə də, onlardan törəmə soyadlarda, həmçinin tarla və dağ adlarında da rast gəlinir.

Bu şəkilçinin, xüsusilə, Avstriyada alman-sloven nüfuz zonasında geniş yayılmış olması iki fərqli dilin qarşılıqlı təsirindən xəbər verir. Hətta Kranzmayer də bunda müəyyən bir alman təsirini görmüşdür. O, hesab edirdi ki, “-nik” sonluğu ilə bitən adlar yavaş-yavaş alman dil üslubuna görə formalaşmış. Onun sözlərinə görə, “-nik” sonluğu ilə bitən adların əksəriyyəti adətən alman qarşılığı olan yer və mülk adlarıdır. Lakin bunu geniş yayılmış ikidillilik şəraitində paralel inkişafın nəticəsi kimi də görmək olar ki, hər iki dil birliyi ümumi, uyğun semantik tip yaratmış, hər biri öz dil materialına malik olmuşdur [11, s. 145-146]. Buna bir neçə nümunə də göstərmək olar:

- *Moser-Blatnik* (kökü *blato* olan bu sözün yerinə, kökü *Moos* olan *Moser* sözü ilə əvəz etmək olar).

- *Ebner- Ravnik* (kökü *raven* olan sloven mənşəli söz yerinə, *Ebene* sözündən yaranan *Ebner* sözü ilə).

- *Gasteiger- Klančnik* (kökü *klanec* olan sloven mənşəli sözün yerinə *Gasteiger*).

- *Waldner – Lesnik* (eznilə də *les* əvəzinə *Wald*)

- *Weidner – Vrbnik* (*vrba* əvəzinə *Weide*)

- *Bacher – Potocnik* (*potok* əvəzinə *Bach*)

- *Rauter – Laznik* (*laz* əvəzinə *Raut*)

Beləliklə, aydın olur ki, alman dilinin toponomastik vahidləri tarixən qədim dövrlərə gedib dayanır və uzun illər tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş, onlar tərəfindən toponomastikaya dair elmi araşdırmalar tədqiq olunmuşdur. Toponomastik vahidlərin yaranması müxtəlif üsullarla əmələ gəlmişdir. Tədqiqat əsasında toponomastik vahidlər coğrafi və ya topoqrafik şəraitə və digər özünəməxsus əlamətlərə aid olan zəruri, mifoloji xüsusiyyətləri əsasında yaranmışdır.

NƏTİCƏ

Bildiyimiz kimi, onomastika termini, ad haqqında elm anlayışını bildirir. Onomastika və ya onomalogiya adlanan, adların tədqiqi ilə məşğul olan bu elm sahəsi sadəcə dilçiliyin alt sahəsi deyil, həmçinin elmi tədqiqatda ənənəvi filologiyadan başqa bir sıra digər elmlərlə də əməkdaşlıq edən bir sahədir. Bu elm müxtəlif dillərdə və cəmiyyətlərdə adların əmələ gəlməsinin bütün formalarına, etimologiyasına baxılaraq tədqiq edilir, onların mənasını, tarixini, inkişafını və cəmiyyətlərə təsirini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur. Onomastik tədqiqatlar dilçiliyin digər şöbələrinə nisbətən daha yenidir və adların mənşəyini tapmaq üçün onları etimoloji və tarixi araşdırmalara istiqamətləndirən filologiyadakı işlərdən çox təsirlənmişdir. Alman onomastik tədqiqatları öz zəngin tarixi ilə seçilir və onomastik vasitələrlə bağlı məlumatlanmaq istəyən hər bir kəs üçün geniş imkanlar yaradır.

Alman dilinin onomastik vasitələri və onların struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi və təhlili aşağıdakı nəticələrin əldə olunmasına imkan yaratmışdır:

1) Alman dilində onomastika probleminin, onomastikanın keçdiyi tarixi inkişaf yolunun şərh olunması və onun tədqiqatı ilə məşğul olan alimlərin fikirlərinin əsaslandırılması nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, bu problemin həllində ortaya qoyulan məsələlər xeyli tədqiq olunmuş, gənc bir elm sayılmasına baxmayaraq izlərinə hələ çox qədim zamanlarda rastlandığı aşkara çıxmışdır. Dilçilər tərəfindən onomastikaya verilən təriflər və şərhlər onu anlamaqda hərtərəfli kömək etmiş və geniş kütlələrə də çatdırılmasında böyük rol oynamışdır. Məşhur rus onomastiki N.V.Podolskaya onomastikaya belə bir tərif vermişdir: “Onomastika dilçiliyin xüsusi adlarla məşğul olan bölməsidir”.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə alman onomastikası ilə məşğul olan tədqiqatçılar özünəməxsus fərqli yanaşmaları ilə bu elm sahəsinin daha da inkişaf etməsinə şərait yaratmışlar.

2) Alman dilində onomastik vahidlərin tədqiqi onomastikanın əsas və alt şöbələri haqqında ümumi məlumat əldə etməyimizə, tədqiqatçılar tərəfindən onomastik vahidlərə verilən təriflərin və fərqli yanaşmaların onun izahındakı böyük

roluna necə yön verdiyini anlamağımıza yol açdı. Bu baxımdan magistr dissertasiyasında adı çəkilən onlarla əsərin sonradan və hal-hazırda da onomastika sahəsində aparılan tədqiqatlarda əhəmiyyətinə necə müsbət təsir etmiş olduğunu gördük.

3) Tədqiqat işinin gedişində onomastik vasitələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili və analizi ilə bağlı göstərilənlər onomastikanın şöbələri haqqında daha geniş və aydın düşüncə əldə olunmasına gətirib çıxardı. Həmçinin, antroponomastika və toponomastika kimi əsas onomastik vahidlərin təhlili zamanı verilən nümunə və təriflər nəzərdən keçirilmişdir.

4) Onomastikanın şöbələrini açmaqla onların yaranma üsulları və səbəbləri ilə bağlı məlumatlar, eyni zamanda, verilən nümunələr əsasında müəyyən fikirlər əldə olunmuşdur. Jacob Grimm tərəfindən söylənen fikirdən aydın olur ki, adların yaranma səbəblərinin öyrənilməsi vacib sahələrdəndir. O, qeyd edir ki: “Bütün xüsusi adlar mənşəyinə görə həssas və mənalıdır və əgər bir şey adlandırılırsa, onun belə adlandırılmasının bir səbəbi olmalıdır. Təkcə bu məna ilk adlandırma zamanı üçün keçərlidir. Ad asanlıqla və tez bir zamanda insanların artıq ilkin mənasını xatırlamadığı və bu cür də işlətməyə davam etdiyi bir anlayışa çevrilir”.

5) Antroponomastika və toponomastika şöbələrinə dair əsaslı nümunələrin verilməsi ilə onların struktur-semantik xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Bu baxımdan, xüsusilə soyadların etimologiyasına əsaslanaraq verilən nümunələr bir çox məşhur alman soyadlarının onomastik tarixi, yaranma üsulları və bu yaranma üsullarındakı müxtəlif fikirlər öz əksini tapmışdır. Eləcə də, toponomastika şöbəsinə dair verilən nümunələrlə toponomastik vahidlərin yaranma üsulları və bu yaranma üsullarında iştirak edən sonluqların keçdiyi inkişaf yolu, uğradıqları fonoloji, morfoloji dəyişikliklər qeyd olunmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində.

1. Abdullayev K., Bayramov İ., Mustafa N. Həqiqətin Onomostikası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, 463 səh.
2. Bibliya – Müqəddəs kitab, Nothern Azerbaijani Translation, by Bible Society in Azerbaijan, Yaradılış kitabı, 2:19, 2:20
3. Qurbanov A. Azərbaycan Onomalogiyasının Əsasları. I cild. Bakı, 2019, 115 səh.
4. Məşədiyev Q. İzahlı Onomastik terminlər lüğəti. Bakı, «Nurlan», 2005, 272 səh.

Rus dilində.

5. Введенская Л.А., Колесников Н.П. От собственных имён к нарицательным. Москва, 2001, с. 144.
6. Г. А. Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, Элм, 1986, с. 192.
7. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. Москва: Р. Валент, 2001, с. 200.
8. Подольская Н.В. Ономастика. Энциклопедия «Русский язык». Изд. 2. Под редакцией Ю.Н. Караулова. Москва: Дрофа, 1997, с. 703.
9. Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названий. — Вопросы языкознания, 1959, № 6, с. 211.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. Москва: ЛКИ, 2007, с. 368.

Alman dilində.

11. Anreiter P. & Rampl G. Innsbrucker Beiträge zur Onomastik. Berg- und Flurnamen in Bayern und Österreich. Wien, 2016. Praesens Verlag. S.247.
12. Anreiter P. Onomastische Untersuchungen, 2020, Praesens Verlag, S. 168.

13. Bach A. Deutsche Namenkunde. 3. Auflage. Heidelberg, 1978, S. 331.
14. Bahlow H. Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt (16. Aufl.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2005. S. 378.
15. Bahlow H. Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt. Frankfurt am Main 1972, S. 596.
16. Bellmann G. Pronomen und Korrektur. Berlin/New York: De Gruyter 1990. S. 378.
17. Berger D. Geographische Namen in Deutschland. Herkunft und Bedeutung der Namen von Ländern, Städten, Bergen und Gewässern. Mannheim: Duden (Duden Taschenbücher, 25), 1999. S. 320.
18. Debus F. Onomastik. In H. Althaus et al. (Hrsg.), Lexikon der Germanistischen Linguistik, Bd. 1. Tübingen: De Gruyter, 1980. S. 187–198.
19. Duden-Grammatik = Duden. Die Grammatik, Bd. 4. (9. Aufl.). Mannheim u.a.: Dudenverlag, 2016. S. 1352.
20. Ebner J. Wörterbuch historischer Berufsbezeichnungen. Berlin. 2015 S. 496.
21. *Eichler E. Namenforschung: Ein internationales Handbuch zur Onomastik.* Erste Auflage. Teilband 2 (= S. 980–1890). De Gruyter, Berlin und New York 1996, S. 1426–1429.
22. Förstemann E. Altdeutsches Namenbuch. Erster Band: Personennamen. 2. Auflage. München. 1966. S. 1700.
23. Gerhard K. Namenforschung. Eine Einführung in die Onomastik. 3. Auflage. Niemeyer, Tübingen 2002. S. 260.
24. Goossens J. Familiennamengeographie. In: Eichler, Ernst/Hilty, Gerold/Löffler, Heinrich (Hrsg.): Namenforschung Vol. 2 + Index. Band 2. Berlin 1996, S. 1141-1153. S. 1144.
25. Gottschald M. Deutsche Namenkunde. Mit einer Einführung in die Familiennamenkunde von Rudolf Schützeichel. 6. Auflage. Berlin und New York 2006. S. 624.

26. Greule A. Name Studies/Namenforschung/Les noms propres. 1996, 234. Gewässernamen: Morphologie, Benennungsmotive, Schichten, S. 1534–1539.
27. Grimm, J. Über hessische Ortsnamen. Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde, 1840. S. 132–154.
28. Grünert H. Die altenburgischen Personennamen. Ein Beitrag zur mitteldeutschen Namenforschung. Tübingen, 1958. S. 571.
29. Hansack E. Das Wesen des Namens. In A. Brendler & S. Brendler. Hrsg., 2004. S. 51–65.
30. Harnisch R. Eigennamen als Grund und Mittel von Stigmatisierung und Diskriminierung. Der Deutschunterricht, 2011. 63(6), S. 28–42.
31. Harweg R. Genuine Gattungseigennamen. In: M. Faust et al. Hrsg., Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypologie und Textlinguistik. Tübingen: Narr, 1983. S. 157–171.
32. Harweg R. Namen und Wörter. Aufsätze. Band I. Bochum: N. Brockmeyer, 1997. S. 89-121
33. Hellfritsch V. Familiennamenbuch des sächsischen Vogtlandes. Auf der Grundlage des Materials der Kreise Plauen und Oelsnitz. Berlin. 1992. S. 234.
34. Henne H. Jugend und ihre Sprache. Darstellung – Materialien – Kritik. Boston/New York: de Gruyter 1986. S. 399.
35. Hochholzer R. Die „Betonkopfstraße“ oder Warum Straßennamen mehr sind als „Schall und Rauch“. In K. Franz & A. Greule (Hrsg.), Namenforschung und Namendidaktik. Baltmannsweiler: Schneider Hohengehren, 1999. S. 131–141.
36. Jungandreas W. Historisches Lexikon der Siedlungs- und Flurnamen des Mosellandes. Trier. 1962. S. 1206.
37. Kohlheim R./Kohlheim V. Personennamen. Brendler S. Einleitung. Namenarten und ihre Erforschung. In A. Brendler & S. Brendler (Hrsg.), Namenarten und ihre Erforschung: Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik (Lehr- und Handbücher zur Onomastik) Hamburg: Baar-Verlag, 2004. S. 33–48.
38. Kohlheim R./Kohlheim V. Duden: Familiennamen. Berlin: Dudenverlag, 2005. S. 960

39. Kohlheim R./Kohlheim V. Spätmittelalterliche Regensburger Übernamen. Wortschatz und Namengebung. Heidelberg, 2014. S. 177.
40. Kohlheim R./Kohlheim V. Duden. *Lexikon der Familiennamen*. Herkunft und Bedeutung von 20.000 Nachnamen. Dudenverlag, Mannheim 2008, Kap. Die 200 häufigsten deutschen Familiennamen und deren Herkunft. S. 720.
41. Kremer D. Namen und Übersetzung oder besser: Wiedergabe von Namen in der Übersetzung. *Namenkundliche Informationen*, 107/108, 2016, S. 522.
42. Kunze K. Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. München: Deutscher Taschenbuchverlag, 2004. S. 230.
43. Kunze K. Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. 4. Auflage. München, 2003. S. 230.
44. Kunze K./Freienstein J.-C. Orts- und Personennamen und ihre Geschichte. *Der Deutschunterricht*, 3, 2007. S. 63–73.
45. Kunze K./Nübling D. Deutscher Familiennamenatlas. Band 1: Graphematik/Phonologie der Familiennamen I: Vokalismus. Berlin. Hrsg., 2009. S. 254-273.
46. Kunze K./Nübling D. Deutscher Familiennamenatlas. Band 2: Graphematik/Phonologie der Familiennamen II: Konsonantismus. Berlin und New York. Hrsg., 2011. S. 903.
47. Kunze K./Nübling D. Deutscher Familiennamenatlas. Band 5: Familiennamen nach Beruf und persönlichen Merkmalen. Berlin und Boston. Hrsg., 2016. S. 850.
48. Linnartz K. Unsere Familiennamen. Bd. 1: Zehntausend Berufsamen im ABC erklärt. 3., stark vermehrte Auflage. Bonn [u.a.]. 1958. S. 169.
49. Linsberger A. Wiener Personennamen. Ruf-, Bei- und Familiennamen des 15. Jahrhunderts aus Wiener Quellen. Frankfurt am Main. 2012. S. 783.
50. Müller A. & Schmitt E. Ist er zum Helden oder zum Held geworden? Die Deklination der schwachen Maskulina als Zweifelsfall. *Praxis Deutsch*, 264, 2017. S. 47–54.

51. Name Studies/Namenforschung/Les noms propres. 2. Halbband. De Gruyter, 1996, S. 1032.
52. Niemeyer M. Deutsches Ortsnamenbuch. Berlin und Boston. Hrsg., 2012. S. 756.
53. Nübling D. Auf der Suche nach dem idealen Eigennamen. Beiträge zur Namenforschung, 35(3), 2000. S. 275–302.
54. Nübling D. et al. Namen. Eine Einführung in die Onomastik. (2. Aufl.). Tübingen: Narr, 2015. S. 374
55. Oomen-Welke I. Sprache entdecken. In H. Giese & J. Ossner (Hrsg.), Sprache thematisieren. Fachdidaktische und unterrichtswissenschaftliche Aspekte. Freiburg i. Br.: Fillibach, 1998. S. 123–146.
56. Otto Back: *Name Studies/Namenforschung/Les noms propres*. Typologie der Ländernamen: Staaten-, Länder-, Landschaftsnamen, 1996, 205. S. 1348–1356.
57. Ramge H. *Name Studies/Namenforschung/Les noms propres*. 1996, 176. Flurnamengeographie, S. 1169–1175.
58. Ronneberger-Sibold E. Warennamen. In A. Brendler & S. Brendler (Hrsg.), Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik (Lehr- und Handbücher zur Onomastik). Hamburg: Baar-Verlag, 2004. S. 557–603.
59. Rothstein B. Deonomastika von Städte- und Ländernamen aus lexikographischer Perspektive. Stuttgart, 2006. <https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/561/950>
60. Rösel H. Die Familiennamen von Rettendorf. Eine sprachliche und kulturhistorische Untersuchung. Münster. 1995. S. 264.
61. Seibicke W. Die Personennamen im Deutschen (2. Aufl.). Berlin/New York: De Gruyter, 2008. S. 244.
62. Socin A. Mittelhochdeutsches Namenbuch. Hildesheim. 1966. S. 787.
63. Sonderegger, S. Die Bedeutsamkeit der Namen. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 67, 1987. S. 11–23.

64. Thurmair M. Eigennamen als kulturspezifische Symbole oder: Was Sie schon immer über Eigennamen wissen wollten. *Anglogermanica Online* 2002, S. 84–102.
65. Wesche H. Unsere niedersächsischen Ortsnamen. Niedersächsischen Landeszentrale für Heimatdienst. 1957. S. 70.
66. Yermèche O. Onomastisches und immaterielles Erbe in Algerien. *Les cahiers du CRASC*. S. 85-102.
67. Ziegler A. Windberger-Heidenkummer E. (Hrsg.): Methoden der Namenforschung. Methodologie, Methodik und Praxis. Akademie, Berlin 2011. S. 354.

İngilis dilində.

68. Anderson J. M. (2007). *The Grammar of Names*. New York: Oxford University Press, p. 387.
69. Dubois J. *Dictionary of Linguistics and Language Sciences*, Ed Larousse, Italien, 1989, p. 1034.
70. George S.R. And Adam Gave Names — A Consideration of Name-Lore in Antiquity. In. *Names* 6, 1958, pp. 1–10.
71. Jensen H. *Sign, Symbol and Script*. An account of man's efforts to write. London, 1970, p. 613.
72. Jespersen O. *The Philosophy of Grammar* (8. Aufl.). University of Chicago Press; New edition (November 15, 1992), p. 372.
73. Mihály Hajdú. A Secondary Bibliography of Hungarian Onomatology. *The History of Onomastic*. In. *Analecta Linguistica* 3, 1973, pp. 155–161.

Fransız dilində.

74. Baylon Ch., und Fabre P., *Les noms liex et de personnes*. Einführung von Charles Camproux, Hrsg. Nathan, Paris, 1982, p.503.

75. Dauzat A., Les noms de personnes: origines et evolutions: prénoms, noms de famille, surnoms, pseudonymes, Delagrave, Paris, 1942, p.213.

İnternet resursları.

76. <https://icosweb.net/>

77. <https://woerterbuchnetz.de/>

78. <https://www.onomastikblog.de/artikel/ni-rezensionen/rez-toponyme/>